

AKADEEMIA

6. AASTAKÄIK 1994 NUMBER 6

Landeswehri sõja puhkemine	Ago Pajur
Lisandusi Eesti diplomaatialukku	Herman Malvet
Füüsikaalane kasvatus	Markiis du Châtelet
Markiis du Châtelet	Peeter Mürsepp
Uraniale	Voltaire
Võimetus kõneluseks	Hans-Georg Gadamer
Maailm kui kõnelus	Andrus Tool
Usk ja usu objekt	Egon Brinkschmidt
Kaukaasia eestlaste surmakujutelmad	Marika Mikkor
Kultuurantropoloogiast	Anita Jacobson-Widding
Ahistus kultuuris	Sigmund Freud

KAUKAASIA EESTLASTE SURMAKUJUTELMADEST

Marika Mikkor

Asunike etnoloogilisel uurimisel peab arvestama nende päritolu, väljarände aega ning asunduste rahvuslikku koostist. Vaadeldavatest Kaukaasia eesti küladest¹ rajasid Estonia 1882. aastal Samaara kubermangust pärit eestlased, kes lahkusid kodumaalt 1850.–1860. aastail. Salme ja Sulevi asutasid 1884. ja 1885. aastal Harjumaa talupojad, Punase Lageda rajasid 1886. a Põhja-Kaukaasia Esto-Haginski asunduse eestlased, kes lahkusid Eestist 1870. aastail (Võime 1974: 120–121, 1980: 16–18, 21). Külade esmaasukateks olid möödunud sajandil tärkava kapitalismi tingimustes Eestis majanduslikku kitsikusse sattunud talupojad, kelle ümberasumist tsaarivalitsus soodustas. Varem Venemaale siirdunute, s.t Estonia ja Punase Lageda algasukate hulgas oli ka möödunud sajandi keskpaiga lahkusulistest liikumistest kaasaetud. Esmaasukatele lisandus pidevalt uusi väljarändajaid nii Eestist kui ka Venemaalt. Ühe küla piires elasid kõrvuti eri kihelkondadest ja maakondadest pärit inimesed. Näiteks Sulevis sõlmisid omavahel abielusid Kuusalu ja Rõuge kihelkonna talupoegade järglased, jne.

Asundused rajati Vene—Türgi sõdade tagajärjel 1860.–1870. aastail abhaasidest ja tšerkessidest tühjaks jäänud aladele (Čursin' 1956: 194). Tsaarivalitsus asustas vallutatud aladele õigeusklikke Vene—Türgi sõdade põgenikke: bulgaarlasi, rumeenlasi (moldaavlasid), kreeklasi ja armeenlasi, kes saabusid Türgist või selle mõjualadelt (Volkova 1978: 15, 20; vt ka Roos 1992: 73–78), ja luteri usku majanduspagulasi: eestlasi, lätlasi ja sakslasi. Eestlaste naabriteks said Punase Lagedal kreeka küla, Salmel ja Sulevil moldaavia ja armeenia külad, Estonial armeenia ja bulgaaria külad, Ülem-Lindal läti, saksa ja kreeka külad. Kõik need rahvad olid põlluharijad. Kuni 1920. aastateni suhtlesid erinevad rah-

¹ Artiklis on üksikuid tähelepanekuid ka Alam- ja Ülem-Linda külade ning Leselidze alevi kohta.

vad Abhaasias omavahel peamiselt türgi keeles (Volkova 1978: 45),² mida eestlased ei osanud. Sellele lisandus usuline erinevus, mistõttu õigeusklike rahvastega käidi vähe läbi. Ülem-Linda eestlased lävisid elavamalt oma lätlastest ja sakslastest naabritega. Asundused olid naabritele suletud kultuurisaarekesed eesti koolide, seltside ja luterlike traditsioonidega.

Samal ajal suheldi elavalt kodumaaga. Nõukogude võimu kehtestamisega katkes 1920. aastate keskpaiku tihe side Eestiga. 1920.–1930. aastatel järgnes luterlike kombetalituste keelamine, kollektiivsete majapidamiste rajamine ning eesti koolide sulgemine. 1937.–1938. a hukati suur osa eesti külade vaimueliiti ja jõukanaid peremehi. Samal ajal hävitati Ülem-Linda naabruses asuv saksa küla, välja suri ka läti küla. Viimased lätlaste ja sakslaste järeltulijad eestistusid.

1930. aastate lõpust algas türgist ümberasunud armeenlaste sissevool eesti küladesse. 1940.–1950. aastail toimus aga tervet Gruusiat haaranud gruusia mägihoimude lausmaale ümberasustamise kampaania, mille käigus saabus ka eesti küladesse Abhaasias sadu mingreele ja svaane. Idakirikut esindavatel mägilastel säilisid kuni ümberasumiseni tugevad feodaalkorra tavad. Erinevalt varasematest asunistest oli neil kodumaal pealatusalaks olnud jahindus ja karjakasvatus (Volkova 1978: 12, 20–22).³ Eestlaste peamiseks naabriteks Salmes, Sulevis ja Estonias said grusiinlased ja armeenlased,⁴ Punase Lagedal kreeklased. Järgnes asunduste majanduslik langus. Ühine kool ja töö ning usuliste ja keeleliste tökete nõrgenemine soodustas segaabielusid. Suhtlemiskeeleks sai nüüd vene keel. Ajapikku siirdus endistesse eeti küladesse arvukalt ka venelasi.

Eri rahvustest naabrid mõjutasid üksteise tavalisi. Seega saab asunike puhul jälgida kombestiku muutumist ühelt poolt sõltuvalt materiaalistest, ideoloogilistest ja sotsiaalsetest tingimustest, teiselt poolt sõltuvalt etnilistest teguritest (eri piirkondadest pärit eestlaste vastastikune mõju, teistest rahvustest naabrid).

Artiklis püüamegi selgitada vastastikuseid kultuurimõjutusi. Et inimene elutähtpäevadega seotud tavad on üsna rahvusvahelise iseloomuga, pole see alati kerge. Võrdlust raskendab asjaolu, et enamik matu-

²A. H. Tammsaare on oma reisikirjades nimetanud Musta mere ranniku suhtlemiskeeleks 1912. a vene keelt (Tammsaare 1962: 437).

³Gruusia lausmaal arenes juba möödunud sajandi teisel poolel kapitalism nagu Eestiski.

⁴Külade etnilise koosseisu kohta 1980. aastate keskel koostas autor tabeli (Mikkor 1992: 168).

sekombestikuga seotud küsimusi on Eestis põhjalikumalt läbi uurimata. Lisaks on Gruusias tänapäevani kombestiku osas pilt väga kirev, tänini on säilinud hõimuerinevused. Ka Türgist ümberasunud armeenlaste ja kreeklaste kombestik on autori andmeil läbi uurimata.

Matusekombestiku aluseks on usk hauatagusesse ellu. Kombestiku-
ga tutvumine võimaldab selgust saada selle kandjate maailmapildist ja väärtushinnangutest. Et enamik autori küsitletuist olid naised (mehed väitsid, et ei tea “neist asjust” midagi), on järgnev omamoodi “naiste maailma” kajastus.⁵

Kirjutis põhineb suures osas autori poolt 1984.–1987. a Kaukaasias üheksa ekspeditsiooni jooksul kogutud materjalil (EA 203: 1–273; EA 207: 181–394; EA 218: 11–63). Kogumistööd tehti Alma Raadla koostatud küsitluskava abil (Raadla 1940) ning küsitleti 62 inimest. Autori valduses olevate materjalide puhul viidatakse tsiteerimise korral küsitletu elukohale ja järjekorranumbrile artikli lõpus olevas nimekirjas. Võrdlusmaterjali koguti aastail 1986–1989 ka Eestist (EA 212; EA 213; EA 225; EA 226), Ingerimaalt ja Mordvast (EA p[äevik] 740; EA 218; EA 220; Mikkor 1993, 1994a, b).

SUREMINE

Aegade jooksul on täheldatud inimeste rahutust enne surma, neil tekib mitmesuguseid soove asukoha, toitude jms suhtes. Surijad ei püsi vahel voodis ega toaski, sageli soovitakse aseme vahetamist või koguni põrandale tõstmist ja enda pesemist: “Enne surma tellis end ära pesta ja põrandale panna. Panivad teki talle sinna. Arvas, et põrandal on koht kõige parem, otsis paremat kohta. Surejad pehmet voodit ei taha, paha on tal keerata” (Estonia (16)). Enne surma on soovitud veel kõik tuttavad kohad üle vaadata, selleks mindi õue või paluti ukse või akna avamist. Soov aset vahetada oli ka Eestis tuntud surmaenne. Suri ja põrandale tõstmine surma kergendamiseks oli aga möödunud sajandini üldlevinud (Rosenplänter 1823: 32; Luce 1827: 101; Boecler—Kreutzwald 1854: 67; Wiedemann 1876: 309), haige enda soovil tehti nii aga veel

⁵Elutähtpäevadega seotud rituaale peetaksegi naiste pärusmaaks (Nenola 1981: 8, 1986: 132) ning on täheldatud, et kombetalituste usundi-
list sisu teavad vaid naised (Lenčevskij 1899: 70; Smirnov 1920: 53; Zelenin 1927: 385).

kümmekond aastat tagasi (EA 212: 188 — Rapla). Aken ja uks avati vanasti hinge väljalaskmiseks. Näiteks Võrumaal tehti surija enda soovil seda veel kümmekonna aasta eest ning kombe algset tähendust teavad seal nooredki.⁶

Kaukaasia eestlased ei mäletanud vastavaid uskumusi,⁷ tuntud on need tänini aga nende kaukaaslastest ja venelastest naabritel: “Aga venelastel mõnedel löövad aknad puruks, et hing peab välja minema” (Leselidze (15)).

Soovitakse ka mitmesuguseid toite: “Siis ikka kõikse aeg, ma ei taha seda, ma tahan seda. Siis matsooni⁸ ehk limonaadi” (Sulevi (1)). Mehed on tahtnud vahel enne surma suitsu teha või viina juua. Mõnel tõuseb enne surma söögiisu. Kõik surija soovid tuli täita, muidu võis inimene pärast surma elavaid unes tülitama hakata: “Kui inimene peab surema, tema tahab enne surma süüa, küsib siis... Bostonil oli ema, enne surma nädal aega ei söönud. Sel päeval kui pidi minema, tundis, et natiche nagu oli kergem, parem, ja õhta suri ära. Ja iganeski vat kui inimene on haige, ta ei ole söönud, ja unes näeb, tuleb koju, ütleb — ma tahan süüa... Muidugist ta ei söönud midagi ja tühja kõhuga suri, tuli koju ja küsis süüa — mina tahan süüa! Kes tühja kõhuga, siis küsib süüa. Ikka on tarvis süüa anda, kes on suremas, kas natukenegi võtab” (Estonia (14)). Teate lõpust selgub, nagu kardetaks igast söömata surijast unes ilmumist. Eestis ennustati haige surmaeelsest söömisest viletsust ja nälga mahajääjatele. Surija soovide täitmata jätmisest kardeti aga kadunu kodukäimist. Unes ilmumist võib pidada kodukäimise üheks vormiks. Otsest kodukäimist asundustes ei mäletatud kardetud olevat: “Kus ta enam pääseb sealt mulla alt, tule enam kuhugi. Tuleks ükski tagasi ja räägiks, mis seal on” (Sulevi (23)). Tänapäeval täidetakse surija soove enamasti eetilistel kaalutlustel.

Mõni on hakanud enne surma unes või ilmsi valmistuma teeleminikuks: “Vat meie ema kui suri, 1960. aastal, kui hakkas ära

⁶Hilisem komme oli akna avamine pärast surma, mis oli näiteks tuntud veel 1930. aastatel Tallinnas (EA 212: 349).

⁷Näiteks Soomes asendus suremise-eelse või -järgse aknaavamise usundiline seletus 1920.–1930. aastail põhjendusega, et ruumi on vaja tuulutada (Salmio 1976: 26).

⁸Matsoon on hapendatud piimast jook (Vilbaste 1960: 124).

minema, juba tema nägi unes, et need inimesed, kes on ammugi surnud, tulivad ära, et hakkame minema, korja oma riided kokku. Ja tema hakkaski korjama oma riideid kokku unes, et mis ma neidki siia jätan. Ei ta enam kaua ei eland, ma ei tea, kas paar päeva" (Estonia (14)), "Tahab justkui kuhugi minna. Ei tea millest, kui ükskord ise suren, siis tean" (Salme (25)). Teeleminek võib esineda ka jutuajamises: "Võõrasisa ütles Peetrile — mina hakkam kodu minema, tule minuga kaasa" (Estonia (16)). Suri-jate kõnelemisest koju- või teeleminekust ja asjade pakkimisest räägiti ka praegu Eestis ja Ingerimaal konkreetsetele elujuhtumitele viidates (EA 212, 185; EA 220, 147–148).⁹ Varem surnud sugulaste vastutulek lahkuvale hingele on rahvusvaheliselt tuntud kujutelm (Džanašvili 1893: 158; Loorits 1927: 13, 14; Kemppi-nen 1967: 26; Vdovin 1976: 246; Gračeva 1976: 51).

Surma lähenemist võis näha ka haige näoilmeist ja pilgust: "...näo järgi me vaatasime... Lõug oli kohe püsti terav ja nina. Temal oli kohe surma nägu ees" (Sulevi (6)); "Kui ninaots on peenike ja silmad lähevad halliks, tähendas, et ei jää elama. Silmaterad on hallid ja vaatab ühe koha peale ainult" (Estonia (3)). Mõni surija keeravat "silmaid seina poole", "tema on juba äramineja, ei taha inimesi näha enam" (Estonia (11)). Mõni küünitab üle pea vaatama: "Üles vahib, vahib üle pea, siis on teada, et ära sureb" (Salme (25)). Näiteks Soomes ja Karjalas arvati, et surija küünitab voodipeatsis tema lahkuvat hinge ootavaid varem surnud sugulasi vaatama (Ränk 1949: 46; Salmio 1976: 25). Asundustes räägiti kahest juhtumist, kui surijale viirastus seinas auk: "Mina olin ka nii raskesti haige, et pidin surema. Keerasin silmad seina poole ja nägin seinas auku ja kraapisin seda. Siis teised ütlesid, et ära kougi seda auku, keera ümber. Surm oleks tulnud, aga naised ajasid ära" (Salme (9)); "Tema nägi, et seina taga on auk kaevatud, na kukun sisse" (Sulevi (6)). Paljude rahvaste juures puuritigi hinge kergemaks lahkumiseks seina auk (vt Zelenin 1927: 321).

⁹Näiteks: "Mul vanaema oli, tema hakkas oma asju kokku panema, tahtis ära minna. Et ma hakkam nüüd ära minema. Mõni päev enne surma, siis ta hakkas oma asju kokku korjama. Nisukest ütelust ma olen kuulnud, hakkab koju kippuma — ma tahan koju minna —, on küll oma kodus, aga..." (EA 212, 185 — Rapla).

Kirjeldatud rahutus, soovid ja haige välimus, mida Eestiski tunti surmaennetena¹⁰, tõlgitsetakse asundustes tänapäeval enneteks enamasti surmajärgselt. Hiljem arutatakse, et: “Kas sa panid tähele, ta oli sellist nagu” või “Siis on veel hea meel, et söögiisu tuli, et on parem. Siis veel öeldakse, et ta oli juba parem, siis suri” (Sulevi (10)), “Naine rääkis veel teistele, et Jaan hakkas paranema, aga niikui peale söömist voodisse heitis, suri ära” (Leselidze (28)). Tänapäeval peetakse sobimatukski haige jälgimist eesmärgiga saada teada tema viimase tunni saabumise aeg. Samas on näha, et elukogemuslikud tähelepanekud ja usundilised kujutelmad on omavahel seotud.

Surijaga käis külarahvas vanasti hüvasti jätmas: “Siis ta oli surmavoodil juba, aga ei rääkinud, siis üleaedsed tulid kokku” (EA 218, 45). Ei mäletatud, et üldist vaatamaskäimist oleks tähtsaks peetud, ning tänapäeval arvatakse vastupidigi, et lootusetut haiget pole mõtet tülitama minna. Oluline on vaid lähimate sugulaste kohalviibimine, selleks saadetakse kaugematesse paikadessegi kutsed. Sageli soovib seda haige ise. Suriat külastades viidi talle kostiks toiduaineid, maiustusi või midagi sellist, millest haige perel arvati puudus olevat, piima, mune või moosi ja puuvilja. Vaatamas käies päritakse haige soovide järele ja kiidetakse tema välimust ja tervist. Mõni inimene on pahandanud, et “kui elus olin, siis ei käinud, aga nüüd tulete siia minu hinge ootama” (Leselidze (28)), samuti võidi endisele vihamehele öelda: “tulid ootama mu surma või!” (Estonia (3)).

Surijat ei jäetud üksi. Peale sugulaste valvasid vanasti raskesti haige juures naabrid ja paremad tuttavad. Suriija tuba hoiti vahel ööselgi valgena, sest pimedas olevat haigel raske olla. Vanasti “sureja tahtis väga palju, et temale jumalasõna nimetada. Siis minu mammat kutsuti sageli sureja juurde, sõna justkui rahustas” (Estonia (16))¹¹.

Kui haigel paranemislootust enam polnud, siis pidi tagama võimalikult väiksemate vaevadega hingemineku. Tänapäeval tuntakse

¹⁰Keskkonnast pärinevate surmaennete kohta (linnud, loomad, ebaselge päritoluga hääled) vt Mikkor 1986: 10–16.

¹¹Estonia külas jätkas nõukogude ajal vöörmündri kohustuste täitmist üks naine poolsalaja.

asundustes nõuet, et suremise ajal valitsegu vaikus: “See on küll, et kui inimene suremas on, peab vakka olema. Ristiema oli vot-vot minemas, kui tulid vaatama. Pärast neli tundi vaevles veel, kõvad juttu häält kuulis” (Salme (27)), “Kõvasti nutta ei tohi ega kisada, muidu vaagub, see on kole” (Sulevi (10)); “...üks mees hakkas naise juures karjuma ja tema veel nädal aega hirmsasti mutsitas [piinles < vene *mučit*] hirmus valudes. Aga vanainimese juures põle tarvis karjuda, peab laskma tal vagaselt surra. Karjumine midagi ei aita, see teeb ainult paha, inimene veel vaevleb” (Punase Lageda (2)), “Ja et nime ei nimeta, muidu kauem vaevleb” (Salme (25)). Lärm võis seega lahkuva hinge tagasi ehmatada. Eestis peetakse vaikusenõuet tänapäeval sageli austuse väljenduseks surija vastu, rahvausundile vastavat arusaama kohtab praeguseni aga näiteks Võrumaal.

Asundustes kaasajani püsinud uskumust halbade inimeste raskest surmast tunti rohkem Estonias: “Kes oli paha inimene, pahasti suri, mutsitas. Minu mamma mees, tema oli kurja teinud, tema ennast kihvtitas... Toodi papp ja tunnustaja. Rääkis siis ära, mis ta kurja oli teinud ja kohe suri ära” (Estonia (16)); “Üks paha naisterahvas oli, kole tige lastega ja üleaedsetega. Kui hakkas surema, siis ta keerutas kohe põrandal maas. Siis üleaedse naisterahvas ütles, et kuule Liisa, mis on sul ometi viga, et sa surra ei saa? Siis ütles, et inimest ma pole tapnud, aga üleaedse maja panin põlema ja teisel müüsin hobused maha. Nii kui ta need sõnad sai öeldud, nii suri ära” (Estonia (3)). Kristliku arusaama kohaselt ei surnud ülekohtune inimene enne oma pattude ülestunnistamist. Kaukaasia rahvusest naabrite hulgas oli ka nõidasid: “Kes väga palju inimestele paha teeb ja nõukest nõidust, need ei sure ruttu, need väga kaua piinlevad... Seal üleval, mägede pool oli üks naisterahvas, kes tegi inimestele nii palju paha ja nõidust ja kõike... Ja kui ta hakkas ära surema ta kuidagi ära ei surnud, aina piinas ja piinas... A siis esimene laps oli temal, poeg, ja ütles sellele — mine päevatõusu poolt tõmba lagi lahti, tee auk sisse... A siis olema nii kole hirmus seal toas olnud, kolm tüdart olid välja jooksnud... Siis olema üks suur kärbes lendand sisse, ümber toa — vou-vou-vou ja siis surnud ära. Niimoodi vene naine mulle rääkis, on ta tõsi või ei ole” (Estonia (14)). Nii laelaudade avamine suremise kergendamiseks (Clemen 1920: 21; Sartori 1910:

127; Juvas, Reponen 1939: 283; Kemppinen 1967: 27; Salmio 1976: 29) kui ka hingeputuka-kujutelm on rahvusvaheliselt tuntud¹² ning varem ka Eestis esinenud (Clemen 1920: 24; Eisen 1926: 255; Raadla 1939: 10; Loorits 1990: 36–38).

Teistes asundustes tundub uskumus halbade inimeste raskest surmast kiiremini kadumas olevat ja vaevade põhjustajaks peetakse enamasti haigusi (nagu tänapäeval Eestiski). Kauem säilivad vanale kujutelmale viitavad ütlused, näiteks “küll sa vaevled, et nii õel oled, et ei saa surra”, “...saagu su surm vaevaline” või et “näe, kuidas Jumal mind nüüd nuhtleb...”. Mõned inimesed peavad siiski uskumust tõeks: “Ütlevad küll, kes on palju kurja teinud, see kaua aega vaevleb, enne kui hing välja läheb” (Salme (27)). Kergendust toovad enne surma andekspalumine ülekohtu ohvrilt. Võimalik, et sellised kujutelmad on asunike seas elavnenud naabrite mõjul, kuigi ka Eestis pole need lõplikult hääbunud.

Nagu Eestiski, on asundustes tänapäeval kujutlused surmast ja suremisest ebamäärased. Surmacelsete nägemuste põhjal on see nagu teele asumine, sellele vastavad ka ütlused “minema”, “mineja”, “ära minema” ja “hing läheb välja”. Ütlustes esineb ka rahvatraditsioonis tuntud isikustatud surm: “Inimene suri siis, millal aeg täis sai ja surm järgi tuli ja läks ära” (Estonia (3)), “Seda ma olen kuulnud küll, et magad ja justkui hüüab keegi, et siis tuli sinu järgi, surm tuli järgi. Siis ei tohi vastu hüüda” (Estonia (24)). Surm on esinenud ka nägemustes: “Vanamees keeras pead siiasinna. Küsiti — mis sul viga on? Ta ütles, et surm vahib mulle näkku. Öeldi siis, et miks sa end keerutad. Siis ütles, et mis ta võtab mul peast, võtku jalust kinni” (Estonia (3)).

Selgemad on kujutlused, et kolistajaks ja hüüdjaks on surnute vaimud ja et inimesele tulevad järele varem surnud sugulased: “Vot üks vanainimene rääkis, temal oli poeg raskesti haige ja isa oli enne surm. Ja kuulsivad, et lakas keegi käis. Ja poisil oli hea meel, poiss nägi teda, teised ei näinud. Vot et isa tuli mulle järgi. Aga need hakkasid karjuma ja siis ta ei surnud ära. Tal

¹²Näiteks gruusia rahvausundis viis hinge kaasa sisseleennanud liblikas (Džanašvili 1893: 159). Idaslaavlastel arvati, et laeava kaudu lahkuvad nõiad hinge ootavad kurjad vaimud, viies lahkunu hinge kaasa (Zelenin 1927: 320–321; Šejn’ 1890: 570).

oli nii raske, mispärast te ei lasknud mul ära minna, niikuinii ma suren ära. Ja temal oli nii kole paha. Ja paar päeva või mis, ta suri” (Estonia (14)).

Salme küla eestlastel on armeenlastest naabrite mõjul levinud mitmesuguste haiguste ravimine surija käega: “Ja kui surnu ära sureb ja kohe tema käega võtta mugarad ja mügarad ja liigkondid ja siis peab ütléma — sina lähed ära praegu ja vii minu õnnetus omaga kaasa... See on siis, kui tal on veel hing sees. Siis tal hing läheb lendu ja viib kaasa. Kui ta surnud on, ta ei saa enam kaasa viia” (Salme (19)). Seda võtet kasutatakse ka sisehaiguste raviks. Surnu käega arstimist esineb paiguti tänini nii teisteski Kaukaasia asundustes kui ka Eestis, kuid see tugineb kujutlusele surnukeha kahjulikust ja ühtlasi ravivast mõjust, mitte hinge lahkumisest. Kirjeldatud ravivõte olevat aga eriti mõjus.

Kõigis asundustes mäletatakse tänapäevani varjususurma kartust. Et teha kindlaks hingamise lakkamine, pandi surnu huulte juurde peegel ja vaadati, kas see läheb uduseks. Varjususurma kohta öeldi ka “peeglisurm”. Sellegipoolest olevat vanasti ette tulnud ka elavate matmist. Nagu Eestis ja mujalgi (Jung 1879: 114, 115; Haavamäe 1934: 445), avastati vana haua peale sattudes, et “...nööbirida oli siis teinepidi, ehk oli keeranud iseenda kummuli. Just lastega juhtus seda. Linna tee ääres vana surnuaed, seal kangesti madalasse maeti, inimesed käisid mööda ja kuulsid, kuidas karjuvad. Aga kui üles kaevati, oli hilja” (Estonia (3)). Sama räägiti 1989. a Mordvas (EA 218, 140).

Suremise aja kohta on asundustest kaks teadet Estoniast. Selle järgi surevat inimene samal päevaajal, kui ta sündis: “Mina kuulsin, et kui on hommikune sündija, siis on hommikune sureja. Mis ajal inimene sünnib, sel ajal inimene surema ka” (Estonia (16)). Autori andmeil Eestis seda uskumust ei ole üles tähendatud, küll aga arvasid liivlased, et inimene sureb kaks tundi pärast sündimise kellaaega (Loorits 1932: 177)¹³. Osa Estonia küla asunistest oli aga pärit Pärnumaalt.

Eestis tänapäevani tuntud elukogemuslikku arvamust, et kõige enam sureb inimesi kevadel ja sügisel, asundustes ei mäletatud.

¹³Näiteks Soomes võis kohata uskumust, et inimene sureb samal nädalapäeval kui sündis (Salmio 1976: 25).

SURNU PESEMIN JA RIIETAMINE

Lahkunul suletakse silmad ja suu, seejuures on enamasti ununenud¹⁴ rahvausundile vastav kujutlus, et kui surnul silmad ja suu lahti jäävad, "...siis tuleb rutuline surm..." (EA 218, 57). Ülem-Lindas olevat ühel peremehel surses suu lahti jäänud. Mõni aeg hiljem sündis ta pojalt laps, kes suri. Surnu laugudele on vajaduse korral münte asetatud, lõua alla pannakse riiderull või seotakse lõug riidega kinni.

Surnu pesemist tingis arusaam, et maapealset mustust ei või hauatagusesse ellu kaasa viia: "Peale surma peab ikke puhas olema. Muidu seal surnuvaht¹⁵ ütleb — must, mine tagasi!" (Estonia (3)). Tänapäeval on pesemise põhjenduse esteetiline nagu Eestiski ning töö põhjalikkus seal samamoodi ajapikku vähenenud. Vahetult enne surma pestud kadunute puhul pole seda vahel vajalikuks peetudki. Vanemaks tavaks aga oligi inimese pesemine ja rõivastamine juba enne surma, mida näiteks Eestis, Soomes ja Venemaal esines veel möödunud sajandil (Wiedemann 1876: 309; Salmio 1976: 27; Maškin 1862: 80; Kotljarevskii 1891: 210; Zelenin' 1915: 663; Zelenin 1927: 320), surmajärgset pesemist peeti alguses koguni lubamatuks (Kotljarevskii 1891: 210)¹⁶. Surnu pesemise aja kohta on varasemas kirjanduses Eestist märgitud vaid, et "...niipea kui hing ihust oli lahkunud, sai surnu puhtaks pestud" (Jannsen 1874: 302). Enamik hilisemaid teateid nii Eestist kui ka asundustest väidab sedasama. Kiirustamist seletatakse vajadusega ennetada laiba kangestumist, mis raskendaks surnu riietamist. Vahel on aga asundustes nõutud pesemisega viivitamist (6 teadet): "Pool tundi vist hoidsivad, oli soe, hing sees veel" (Estonia (3)), "Pestakse kahe tunni pärast, enne ei tohi pesta, on soe, olema elu sees ja veel kuulma. Ei tea, kas see on õigus, aga niimoodi inimesed räägivad" (Leselidze (26)). Viivitamist

¹⁴Algselt suleti inimesel silmad ja suu juba suremise ajal kangatüki või müntidega (Rosenplänter 1823: 32; Päss 1939: 198; Harva 1942: 19; Salmio 1976: 27–28; ERA 11200, 164 (51) < Tallinn).

¹⁵Surnuvahi all mõeldakse Peetrust, keda Eestis nimetati ka taevaukse- ehk väravahoidjaks (Eisen 1920: 46).

¹⁶1799. a kirikuseadusega keelati Eestis surijal pea pesemine (Rosenplänter 1823: 32).

põhjustab Eestiski tuntud üldinimlik uskumus, et lahkunu tajub veel mõnda aega oma ümbrust: “Öeldakse, et surnu tunneb terve päev, aga ta ei saa midagi enam ütelda” (Sulevi (10)), “Üleüldse öeldakse, kui inimene sureb, kaks tundi kuuleb veel, aga kes seda teab, keegi pole ju üles tõusnud” (Punase Lageda (2)). Vahel arvati kadunut ümbrust tajuvat kolme päeva kestel (EA 218, 59–60)¹⁷. Enamasti ei takistanud see aga kiiret pesemist. Asunduste armeenlased ja gruusiinlased pesevad surnut alles keha jahtumise järel (EA 207, 387) või matmiseelsel päeval, mis on vana komme¹⁸. Võimalik, et naabrid ongi eestlastele mõju avaldanud. Salmes väideti aga, et kiiret pesemist keelavad arstid. Sama räägiti ka Ingerimaal¹⁹.

Surnupesijateks on enamasti oma pere liikmed või kaugemad sugulased. Võõrad pesid tavaliselt vaid siis, kui oma peres polnud sobivat inimest, nagu sageli Eestiski²⁰. Üksikutes, eelkõige segaperedes peeti aga lähedastele omastele pesemist lubamatuks: “Mitte just päris hiljuti mul ema suri ja tahtsin pesta. Seal naised — ei, et see pole säädus ja ei lasknud mind tuppa pesema” (Estonia (7)). Kaukaaslastel olevat aga omaste osalemine surnu korrastamises rangelt keelatud²¹.

Varem olid pesijateks enamasti vanemad, nüüd ka keskealised ja nooremad inimesed. Surnupesijateks pole sugugi vaesed nagu vanasti Eestis (Raadla 1939: 17), vaid seltskondlikumad inimesed, kes ei kartnud surnut. Vanasti tunti ka surnukartusest vabanemise moodust: “Kui surnut kardab, siis on tarvis pahemat

¹⁷Näiteks Eestis usuti kadunut ümbrust tajuvat kirikukellade löömiseni (Eisen 1920: 165) või seni, kuni talle pole hakatud hauda kaevama.

¹⁸Mõnel pool Gruusias pesti surnut matmiseelsel päeval (Mama-ladze 1893: 77; Džanašvili 1893: 159), teisel aga kohe pärast surma (Georgadze 1977: 6).

¹⁹Isuritel oodati surnu pesemisega kuni paar tundi (Päss 1939: 292; EA 218, 207). Ka Soomes ei pestud surnut paiguti enne kangestumist (Harva 1935: 105).

²⁰Sama kinnitati autori välitöödel Eestis 1986–1989. Ka näiteks Soomes pesi surnu enamasti oma pere (Talve 1979: 187).

²¹Lausmaa-gruusiinlastel nõue nii range polnud. Ka näiteks abhaasidel olid pesijaks omaksed (Čursin’ 1956: 186).

jalga katsuda, siis enam ei karda” (Estonia (3)). Seda pärimust tuntakse mujalgi (Wiedemann 1876: 477; Zavojko 1914: 97; Smirnov 1920: 32; Päss 1939: 198–199, 203, 219; Juvas, Reponen 1939: 287).

Nagu Eestiski, pesid meessurnut mehed ja naissurnut naised. Vahel on naised pesnud või aidanud pesta ka meessurnut. Armeenlastel pesevad aga tänapäevani surnut vaid samasoolised inimesed.

Kui vanasti Eestis pesti surnut suure veega põrandal õlgedel, rehe all või samas toas, kus inimene suri, siis juba 1915. a kohta märgiti, et “nüüd aga tehakse seda enam nagu moe pärast, ilma asemelt võtmata” (Reiman 1915: 143). Kaukaasia eestlased pesevad surnut tavaliselt toa põrandal, pannes alla vanemaid riideid või voodilinu ja vahariiet või kilet. Varem tavaks olnud õlgedel või heintel pesemine (EA 218, 58) on ununenud. Põrandal pesemist esineb tänini ka Eestis. Sulevis ja Punase Lagedal pesti ka pinkidel ja välivoodil, harvem tehti seda surivoodil. Sulevis pesti üht meest ka õues, mis muidu olevat kombeks armeenlastel (EA 207, 367).²² Surnu lebamise suunal tähtsust pole, vaid üks naine Estoniast väitis, et kadunud peaksid jalad olema ikka hommikusse, ka pesemisel.

Estonias ja Punase Lagedal pestakse kadunut enamasti soo- ja vee ja seebiga, teistes asundustes on viimastel aastakümnetel tavaks saanud surnukeha üle hõõruda viina või piiritusega, mis aitavat laipa säilitada. Kõigis külades tuleb ette nii üht kui teist kommet, töö põhjalikkus ja vahendid erinevad pereti, sõltudest võimalustest ja ka lugupidamisest kadunu vastu. Kodumaal levis surnukeha piiritusega ülehõõrumine paiguti juba 1930. aastatel (EA 225, 447, 521).

Surnu pesemise vahendite kahjulikku mõju elavatele Kaukaasia eestlased enam ei usu ning vastavaid kombeidki mäletavad üksikud. Surnupesuvesi valati puu alla²³ või aia äärde: “Mõni valas puu peale, tema õnne peale, noore puu peale” (Sulevi (1)), “Vee valasime kõrvale ära, lihtsalt aja äärde, et ei tallataks, lihtsalt

²²Ka näiteks marid pesid surnuid õues õlgedel (Hämäläinen 1930: 134).

²³Nii toimivat ka Salme armeenlased (EA 207, 367).

kõrvale, ega seda puude peale ei panta. Aga et peal ei käidaks, sellega on ikkagi inimest pestud” (Estonia (11)). Oluliseks peeti vältida vee valamise kohal käimist, teadmata nõude põhjust²⁴. Eestis kardeti sellest haigestumist või surma (Raadla 1939: 21; Allik 1970: 51). Viimase näite põhjal alandaks valamise kohal käimine kadunut. Tegemist on hilisema seletusega, mis on Eestiski tuntud (Lang 1981: 31). Punase Lagedal kasutati surnupesuvett ka laibasäilitamistahendina: “Kui on nigu vihmane, siis pannakse pesuvesi sinna pingi alla, et siis ei lähe siniseks, kui müristab, kui on pesuvesi alles hoitud” (Punase Lageda (17)). Sama võtet esines ka Eestis (H IV 4; 338 (9) — Tarvastu; ERA II 138, 579/80(70) — Hargla).

Surnupesuseep pandi vahel kirstu kaasa (EA 203, 14 ja veel 5 teadet), seejuures Estonias tehakse nii tänini. Mujal visatakse seep enamasti ära, põletatakse või maetakse maha nagu tänapäeval Eestis. Vaesemal ajal tarvitati seda edasi. Kirjanduse andmeil pandi vanasti Eestis seep kadunule puusärki (Hupel 1777: 155; Boecler—Kreutzwald 1854: 68; Wiedemann 1876: 309; Jung 1879: 112; Reiman 1915: 143; Raadla 1939: 21, 34) või anti surnupesijale (Allik 1970: 50)²⁵. Pesemistahrrete hävitamine oli iseloomulik näiteks vadjalastele, karjalastele ja idaslaavlastele, kes matsid need maha või viskasid jõkke (Ariste 1974: 151; Karely... 1983: 148; Zelenin’ 1915: 909; Zelenin 1927: 321; Zavojko 1914: 91). Asundustes toimivad nii suuremise ajal seljas olnud riietega kaukaaslased, armeenlased matavad need maha, grusiinlased viskavad jõkke (EA 207, 367). Selle sihiks oli surnutele esemed järele saata, mitte neist asjadest vabaneda. Nii oli ka pesemistahrrete hävitamisega. Pesemistahrteid on eestlased andnud vahel ka vaesematele inimestele, näiteks kaukaaslastest paljulapselistele peredele. Paremate surnu asjade jagamine vaestele oli laiemalt levinud ning arvati nagu Eestiski, et need lähevad sel teel kadunu kasuks teises ilmas. Tõenäoliselt on see rahvus-

²⁴Samuti tehti vastsündinu pesemise veega (Mikkor 1985: 38, 39).

²⁵Ka näiteks isuritel jäi seep pesijale (EA 218, 207), vahel aga hävitati (EA 220, 185), mordvalastel andsid aga pesijad seebi perenaisele, see oli väärtuslik ravivahend (EA 218, 142, 267, 101). Nii on tehtud ka Eestis, näiteks Võrumaal.

vahelise iseloomuga komme ja uskumus taaselustunud naabrite mõjul.

Eestis kasutati surnupesuseepi ravivahendina mitmesuguste haiguste vastu (Eisen 1920: 164; Manninen 1924: 12; Lang 1981: 32). Võrumaal esineb seda kommet tänapäevani. Estoniast on teada ka seebi kasutamisest teist laadi tõrjemaagilistes toimingutes: “Kui on surnu väljaviimine, panevad seebi põrandale jalgade alla ja kui sellest üle minnakse, siis lähevad kõik riidud ja pahad asjad majast välja” (Estonia (16)). Tegu võib olla ka laenatud rahvatarkusega, sest küsitletu oli suguluses idaslaavlastega²⁶. Kuid ka Eestis kasutati seepi peale ravimise muudegi taigude puhul²⁷.

Väljastpoolt perekonda kutsutud pesijad said töö eest ka tasu, ilma et seda oleks tähtsaks peetud, nagu paiguti Eestis (Manninen 1924: 12; Raadla 1939: 18, 20; Lang 1981: 33)²⁸. Tasumisel on suuri erinevusi nii pereti kui ka külati. Näiteks Sulevis pole see mõnedes eesti peredes tavaks olnudki ning sellesse suhtuti võõrastavalt, nimetades kommet “hommikumaarahva²⁹ moeks”: “Meil seda moodi ei ole, venelastel ja armenitel annavad käterätikuid, meie ei tea midagi nendest kommetest” (Sulevi (4)). Leselidzes ja Estonias väideti, et tava on naabritelt üle võetud³⁰: “Nüüd on venelaste järele kumbed tulnud, kes siis peseb, antakse seepi ja käterätik. Ennevanasti ma ei tea” (Leselidze (15)), “Nüüd hiljem on küll olnud, aga ennemalt eestlastel polnud mingit kingitust. Nüüd peavad käterätiku andma või midagi” (Estonia (18)). Salmes ja mõnedes Sulevi peredes anti vanasti aga pesijale kindlasti surnu rõivaid ja muid temast mahajäänud esemeid. Tänapäeval esineb kadunu asjadega tasumist harva, kord näiteks anti pesijale surnule kuulunud habemenuga ja pussnuga. Ka Eestis on komme paiguti tänapäevani säilinud. Vähem tuntud oli asundustes ko-

²⁶ Analooiliselt toimisid lõunaslaavlased, kes panid lävele kirve, millest surnut välja viies üle mindi (Kotljarevskii 1891: 224).

²⁷ Näiteks pidi sellega pesema riika mehe särki, et mees rahu-neks (H II 57, 536/31).

²⁸ Näiteks ka liivlastel tasuti vaid väljastpoolt peret kutsutud pesijale (Loorits 1932: 182, samuti Karjalas (Surhasko 1985: 64).

²⁹ Hommikumaarahvaks nimetati kaukaaslasti.

³⁰ Ka Mordvas väideti, et pesijale tasumine on uus, “vene komme” (Mikkor 1993: 33).

dumaal veel hiljuti esinenud (Raadla 1939: 18; EA 212, 189 — Rapla) kinnaste ja sokkide jagamine pesijatele: “Ikke vanasti oli kas kindad või sokid, nisukest anti pesijale...” (Salme (12)). Harukordadel maksti raha, mis ka Eestis oli varem vähem levinud (Grünthal 1912: 344; Manninen 1924: 12), hiljem aga sai tavapärasemaks. Kadunu rõivad on asundustes tänapäevaks asendunud ostetud kleidiriiete, päevasärkide jm rõivaesemetega, kuna tarvitatud riideid ei soovi keegi enesele saada. Kingitakse ka muid esemeid, näiteks serviise.

Segaperedes tasutakse pesijatele seebi ja käterätikuga, ning see komme on levinud ka Estonia eestlastel: “Pesijale anti käterätik, meestele ka puhas särk, alussärk, uus seebitükk pantakse ka ühes, et käsa pesta sellega” (Estonia (16)), “Mina ise andsin, ostsin neile seda peenvilla riiet ühele kleiditüpe ja teisele kleiditüpe ja kummagile tüki seepi ja kummagile käterätikud. No see on niimoodi kombeks” (Estonia (8)).

Mitmesugused rätikud, tasku-, pea- ja käterätikud on näiteks idaslaavlastel olnud tavapäraseks kingituseks ka ristsetel ja pulmas (Kotljarevskii 1891: 214), neil oli kombestikis samasugune tähendus kui Eestis kinnastel, sokkidel ja vöödel (Tedre 1973: 25, 28, 32, 83, 84)³¹. Võimalik aga, et algselt tasuti just surnu pesemise seebi ja kuivatamise rätikuga³², arvati ju, et need esemed lähevad surnu kasutusse teise ilma. Samad esemed olid tuntud ka hauapanustena.

Järgnevalt panevad pesijad surnu riide. Riietus peab olema korrektne ja kadunu soovidele vastav, et lahkunu hiljem unes ilmuma ei hakkaks: “Minu ema üldse ei sallinud seda siidijakit. Ma veel mõtlesin, et ema hakkab näitama unes seda siidijakit” (Sulevi (1)). Naised hoolitsevad oma surirõivaste eest ise enne surma: “Vanainimestel on ikka komps valmis” (Sulevi (1)), “Minu mammal oli valmis tehtud kõik, ta hakkas juba ammu surma ootama.

³¹Mõnel pool Gruusiaski kingiti surnutalitajatele villa ja kootud sokke (Georgadze 1977: 10).

³²Pesija sai seebi näiteks Eestis ja isuritel (Allik 1970: 50; EA 218, 207), surnu kuivatamise rätiku mordvalastel (EA 218, 267). Surnu pesemise seep ja muud pesemise ja kuivatamise vahendid jäid pesijale tasuta näiteks araablastel (Granqvist 1965: 65).

Kõik komps oli valmis. Viimati tal ei meeldinud, saatis ära oma õetütrelle Kubanisse. Siis tegi uued. Viimaks saatis ka need ära ja tegi kolmandad” (Sulevi (6)). Mitte kõik ei pööra sellele ühevõrra tähelepanu: “Minul alusriided on valmis, aga rohkem mitte midagi, saavad mõne kaltsu kätte ja pangu selga” (Sulevi (23)). Mõni laseb kleidi ateljees õmmelda, teine aga, “kui on mõni armsam kleit, siis ütleb – see pange mulle selga” (Sulevi (10)). Mehed surirõivastele tähtsust ei omista, kuid vahel hoolitseb naine ka mehe eest. Enamasti pannakse surnule selga tema parimad riided, harva õmmeldakse või ostetakse need pärast surma. Surirõivasteks hoiti varem ka leeri- ja laulatusriideid. Tänapäeval on surirõivad enamasti samasugused kui elavatelgi.

Vanasti peeti suririide õmblemisel kinni mitmesugustest nõuetest, mida vaid vähesed mäletavad. Estonias teadsid kolm küsitletut, et vanasti ei võinud surnule õmblusmasinaga õmmelda, “...õmmeldi käsitsi, kõik näpuga pidi tegema. Masin oli Vanapagana töö” (Estonia (16)). Punase Lagedal ja Leselidzes mäletati sama keeldu kirstu padjariide õmblemisel. Kuigi tegemist on rahvusvaheliselt tuntud nõudega (Smirnov 1920: 29; Loorits 1932: 183; Haavamäe 1934: 446; Päss 1939: 212; Kremleva 1980: 23; Maslova 1984: 86), on seda Eestis harva märgitud (RKM II 82, 581 (53) — Torma). Kindlasti oli see aga siingi laiemalt levinud. Eri asundustest on neli teadet Eestis varem üldtuntud surirõivaste õmblemisel niidile sõlme tegemise keelust: “Kui vana Salu taat ära suri, mina õmblesin särgi. Ema ütles, et surnule kui lõpetad, sinna ei panda sõlme” (Sulevi (23)). Kahel juhul anti nõudele ka seletus: “Sõlme ei tehtama. Nooh ka justkui et tema enda olemine ja tegemine on sõlmes, et ei lähe edasi” (Estonia (24)); “Seda mina kuulsin jah, et surnuriided pidi õmblema, et sõlmesid ei panda sisse, ilma sõlmedeta pidi olema. Ei tea, mispärast. Kas sõlm peab kinni või. Ei, seda mina ei tea, mida ta kinni peab” (Punase Lageda (13)). Sõlmedest tuleb seega kadunule tüli. Tegu on rahvusvahelise iseloomuga kujutelma ja kombega (Smirnov 1920: 29; Loorits 1932: 183; Kremleva 1980: 23; Malija 1984: 104). Näiteks arvasid komid ja isurid, et sõlmed on teise ilma minekul takistuseks (Päss 1939: 211; EA 218, 124; Terjukov 1979: 82), vadjalased aga, et sõlmed vaevavad kadunu ihu (Haavamäe 1934: 440). Karjalased uskusid, et sõlmed põletavad kadunut

tulejõest üleminekul (Juvas, Reponen 1939: 285). Algselt peeti vajalikuks juba enne surma surija rõivastel kõik sõlmed avada, et hing võiks vabalt lahkuda (Frazer 1974: 320; Salmio 1976: 29; *Karely...* 1983: 147; Juvas, Reponen 1939: 284). Asundustes on grusiinlastel surirõivaste õmblemisel sõlmede tegemine tänini keelatud ning surnul peavad kõik nööbid ja kingapaelad puusärgis lahti olema.

Eestis arvati kadunule tüli tulevat ka nööpidest, mida asundustes ei mäletata. Vastupidi "...Nõela ei tohi panna, peab nimelt nööp olema, muidu hakkab unes näitama, et kõik lähevad edasi, mina ei saa minna, pean kogu aeg oma nõela otsima" (Leselidze (28)). Vanasti oli keelatud ka surirõivaste palistamine, mis tänapäevaks on ununenud tava: "Surnul ei tohi ära palistada või mis see oli. Ei tea, miks, vanad inimesed ütlesid" (Sulevi (5)), "Alt ei palistata üldse. Kas lõikavad sakid sisse või triigivad niisama ära" (Sulevi (6)), "Vanasti alt ei palistatud, kohe niisamati jäeti. Kas miskit usk oli" (Salme (12)). Eestist teab autor vaid üht vastet (ERA II 294, 616/22 (43) — Kihelkonna). Muude rahvaste puhul puudutab nõue vahel suri- ja leinariideid, piirdudes teistel vaid suri- või näolinaga (Smirnov 1920: 29; Harva 1935: 106; Maslova 1984: 86; Malija 1984: 104; Volkova, Džava-hišvili 1982: 140). Asundustes on grusiinlastel leinarõivastuse palistamine keelatud tänini.

Kuivõrd levinud kõik need keelud asundustes või Eestis olid, pole selge. Kui maeti leeri- või laulatusrõivais, neid tõenäoliselt ei järgitud³³.

Surirõivaste õmblemisel ülejäänud riidetükk pandi vahel kirstu kaasa: "Ei tea miks. Las õmbleb seal pükse ise. Lihtsalt üks tegi ja teised tegid järgi, võtsid kombeks" (Estonia (3)). Tähtsaks peeti kadunu heaolu tagamist.

Sageli on usundilised tagamõtted asendunud praktiliste kaalutluste ja prestiižiküsimusega: "Kui selga ei hakka, lõigatakse selja tagant katki, kui on nii kange juba, et ei saa üle pea selga pan-

³³On oletatud, et need nõuded puudutasid algselt vaid pärast surma ömmeldud riideid. Et aga vanadel inimestel olid rõivad enamasti enne valmis, siis seega olid keelud vajalikud ootamatute ehk erakorraliste surnute puhul, keda peeti eriti ohtlikuks (Fursova 1983: 83).

na" (Leselidze (28)), "Pesud ja kõik peavad olema uued. Meil üks tõstis surnu saba ülesse, et vaadata, mis pesu tal on" (Sulevi (10)).

Ühe teate järgi olevat vanasti surirõivaste materjaliks olnud kalingur (Leselidze (28)) ja levinuimaks värviks hall. Küllap oli pilt mitmekesine. Alam-Lindas ja Ülem-Lindas kasutati 1920.–1930. aastatel naistel valgeid suririideid, sealhulgas ka erilisi selja tagant lahti käivaid surikleite (EA 218, 59). Mehed maeti tumedamais rõivais. Tänapäeval maetakse asundustes vanu tumedamais ja noori heledamais rõivais nagu enamasti Eestiski. Kaukaaslastele iseloomulikku musta aga asunduste eestlased surirõivaste värviks ei pea, seda koguni välditakse: "Nüüd meil riie peab ühte karva olema, kas must või valge või hall. Ma endale käskisin musta osta, lapsed ütlesid, et ei, see ei ole surnuriie. Nemad tahavad halli või kakaokarva. Vanasti oli ükskõik mis oli, aga must ei olnud. Minu õde sai küll mustaga maetud, tema tahtis kangesti ja temal oli must kleit valmis" (Salme (12)). Must värv levib aga segaperedes.

Gruusias sai must üldlevinud leinavärviks 1950.–1960. aastatel mägi piirkondadest lausmaale ümberasustatute mõjul (Volkova 1978: 33–34; Volkova, Džavahišvili 1982: 156)³⁴, kuid mujal ei olevat see tänini nii kohustuslik kui mägilastel. Viimaste tõttu levis must ka asunduste armeenlastele (EA 207, 369).

Eestiski on paiguti vanadel inimestel surirõivaste värviks must, mis on aga hiline saksa laen (Loorits 1949: 74)³⁵. Eesti puhul ei olegi hilisemat suri- ega leinarõivaste värvi põhjalikult uuritud. Näiteks Saaremaal Kihelkonnas oli valitsevaks surirõivaste värviks möödunud sajandi teise pooleni valge (Raadla 1915: 24, 27), mida Viljandimaal esines veel 1910. aastatel (Reiman 1915: 144). Tänapäeval peetakse sageli üldlevinuks musta, kuid näiteks Põhja-Tartumaal valmistasid mõned vanad naised veel 1980. aastail endale heleda surikleidi (EA 225, 396; EA 213, 332).

Jalga pannakse asundustes naistele sukad ja meestele sokid, "Siidisukad ja prostoisukad, millised sel ajal olid. Vanasti olid

³⁴Lääne-Gruusias esines varem leinavärvina ka valge (Volkova, Džavahišvili 1982: 140; Malija 1982: 102–103).

³⁵Must oli Saksamaal levinumaks leinavärviks, kuid esines ka valget, punast ja sinist leina (Sartori 1910: 156).

villased, nüüd pannakse enamjagu ikka kaproonisukad jalga” (Lelidze (27)). Estonias arvati, et “kaproonisukkasid meil surnule ei panta, aga mustad panevad” (Estonia (11)). Surnuid maeti varem jalatsiteta, mis on tänini valitsev mõnes peres Punase Lageda eestlastel³⁶. Teistes asundustes pandi surnutele 1950. aastateni puusärki kaasa või jalga sussid: “Sussid pandi ligi jalade juurde. Olivad ka tagant lahtised. Et oleks ringi käia paradiisiaidas” (Estonia (16)). Enamasti kasutati tavalisi toasusse, spetsiaalseid surisusse mäletas vaid üks küsitletu. Viimastel aastakümnetel asendused sussid enamasti kingadega, mis olevat soliidsemad: “Ennemalt alati öeldi, surisussid, aga nüüd pannakse ikka kingad jalga, et sussid on liiga odavad” (Estonia (24)), “Kingad pannakse kirstu, sussid pannakse jalga. Et kui üles tõuseb, võtab kingad ja paneb jalga” (Sulevi (10)). Vahel on kingad riietamisel jalga pandud, kirstu sulgemise eel aga ära võetud ja puusärki pandud. Estonias eelistatakse naiste puhul tänini susse. Kuid noorematel on olnud ka kotsaga kingad, mida aga sugugi ei soovitata: “Ma nägin, sellel Vaigel olivad kingad kotsaga, aga kotsaga pole hea panna. Sellepärast, üks naisterahvas rääkis, ühel mehel suri, naine suri ära. Ja temal olid tiku otsas kingad.. Ja ütleb, et näeb unes, et naine tuleb koju ja tahab midagi ütelda ja nii hale näoga on kohe. Sa küsi ta käest — mis sa tahad! — Mu jalad on nii haiged, ma ei saa nende kingadega käia konarliku maa peal, jalad valutavad kohe. Siin ligidal, seal peres sureb vanainimene ära, pane temale minu jalanõud, siis ma saan kätte. Ja siis ei tea, kas ta sai siis kätte” (Estonia (14)). Seega on kadunud teises ilmas vaja palju käia, mis tingiski vajaduse hoolitseda jalanõude eest³⁷. Samasugust unenäost jutustati 1988. aastal Ingerimaal (EA 218, 209). Asunduste kaukaaslased ja idaslaavlased panevad surnutele jalga kingad.

³⁶Ka surnute varustamist jalakatetega pole Eestis uuritud. Sageli on piirdutud vaid villaste sokkidega, kuid on kasutatud ka riidest surisusse. Kingadega matmist peetakse siin enamasti vene kombeks.

³⁷Samal arvamusel oli soome uurija U. Harva (1948: 489), kelle seisukohta J. Suurhasko on nimetanud ekslikuks. Viimase arvates taotleti jalatsite puhul võimalikult arhailist vormi (Suurhasko 1985: 67–68, 129). Ilmselt on mõlemad seisukohad õiged.

Üks Punase Lagedalt pärit Suhhumi eestlane talitas oma endise kodukoha tava järgi ja mattis poja jalatsiteta: “Minu õde Suhhumis mattis poja ja ei pannud kingi jalga... Poeg ütleb ikka, et mamma, miks sa ei pannud mulle kingi jalga. Ta ütles — ma kevadel kohe lähen kougini sinna haua peale augu ja panen sinna, et ta ei tule mulle enam ütlema” (Punase Lageda (17)). Naine oli abielus grusiinlasega.

Ühel juhul saadeti lahkunule kingad järele teise samale kalmistule maetava surnuga, ent levinum komme on nõutud asjade matmine haua kohale. Kadunuga varem surnuile söögi ja kingituste või unustatud esemete saatmine on tuntud paljudel rahvastel ning seda on täheldatud ka Eesti rannarootslaste puhul (Rombandeeva 1980: 235; Harva 1942: 26, 31; Čuršin’ 1956: 194; EA 218, 209 — isuri; Russwurm 1861: 124).

Peakatetest seotakse asundustes vanadele naistele sageli pähe rätik, meesteleg pannakse vahel müts puusärki kaasa. Viimane ei ole sealseil eestlastel üldlevinud komme, kuigi seda Eestiski esines (Reiman 1915: 144; Lang 1981: 35). Üks ema jättis pojale mütsi kaasa panemata ja “...poeg küsis unes mütsi — mul on külm. Siis üks vananimene ütles miniale, et osta müts ja kingi esimesele vastutulijale” (Estonia (11)). See juhtus kümmekond aastat tagasi. Minia oli venelane ja nõuandjagi polnud eestlane, ent selline kujutlus oli vanasti tuntud Eestiski (Reiman 1915: 160).

SURNU KODUS

Varasemal ajal viidi asundustes nagu Eestiski pestud ja rõivas-tatud surnu kõrvalhoonesse: “Enne kui minu papa suri, tuppä ei jäetud surnut, viidi kraamiaita surnu, pandi küünlad põlema. Öeldi, et surnut toas ei tohi hoida” (Estonia (11)). Koolnu võimalikult kiire väljaviimine majast pidi hoidma ära uue surmajuhtumi peres (Allik 1970: 52). Ka Gruusias viidi vanasti surnu võimalikult kiiresti majast välja, et ta elamut ei rüvetaks (Mašurko 1894: 343), algselt tehti seda juba suremise ajal (Georgadze 1977: 6; Volkova, Džavahišvili 1982: 141). Eestiski on viidud surija vanasti sauna (Eisen 1926: 160).

Asunikud viisid surnu enamasti aita nagu kodumaalgi (*Pa-jatusi...* 1957: 82–83; Lang 1981: 36), Salmes ja Sulevis ka keldrisse, mida tingis ilmselt soe ja niiske kliima. Tänapäeval on kadunu peamiselt majas elutoas, harvem verandal, kõrvalhoonesse viimist esineb harva vaid Salmes ja Sulevis. Eestis hoitakse tänapäeval surnuid nii eluruumides, verandal kui kõrvalhoones. Asundustes levis elumajas hoidmine varem Estonias, kus kadunu pandi kõige suuremasse tuppa, “saali”, et külarahvas saaks paremini teda vaatamas käia. Ka teistest rahvustest naabritel on surnud enamasti eluruumides. Grusiinlased püstitava vahel õue kilest või presendist suure telgi, kuhu surnu tõstetakse matusepäeval või juba varem (KV 362, 237, 238). Telgis on veel pikad söögilauad peiepeo tarbeks³⁸. Nii tehakse ka mõnedes eesti segaperedes.

Surnukeha lebab kõval asemel, pinkidel või siis toolidele või voodile pandud laudadel, mis kaetakse linaga. See asendab eestlastel lautsit³⁹, mida esineb tänini Salme armeenlastel (EA 207, 373). Mõned Estonia eestlased kasutavad alates 1950. aastatest naabrite mõjul erilisi jääkaste ehk jääkarpe. Ristkülikukujulise puulaudadest kasti ühes otsas on põhjal auk. Kasti põhja ja lai-
bale pannakse jääd, kast asetatakse kaldu, nii et jää sulades vesi jookseb august välja⁴⁰. Jääkastid on ühised küla või mitme küla peale, nende kasutamise eest makstakse raha: “Teinekord ei jõua üht väljagi võtta, kui juba teine suri ära” (Estonia (3)), “kui sel korral oli jääkast prii, siis anti” (Estonia (11)).

Punase Lagedalt ja Estoniast on üksikuid teateid surnukeha lamamissuuna arvestamisest: surnul peavad olema jalad “hommi-ku” ja pea “õhtu” poole, Estonia külas mäletati, et surnul peavad olema jalad ukse poole ja puusärg pidi olema majas pikisui-
nas (Mikkor 1988: 33–34).

³⁸Vanasti tehti Mingreelias surnule õue suur punutud ehitis, mis mahutas sadakond peielist (Volkova, Džavahišvili 1982: 151). Näiteks liivlastel püstitati elumaja akna alla riidest “telk”, kuhu kadunu viidi matuse-eelsel õhtul (Loorits 1932: 188).

³⁹Eestlastel olevat lautsi kadunud juba möödunud sajandi lõpuks (Kreutzwald 1953: 68; Raadla 1939: 28–29; Lang 1981: 37. Vt ka Jannsen 1874: 302; Reiman 1915: 145).

⁴⁰Kastis võib näha sarnasust kaukaaslaste hälliga, millel on põhjas auk rooja väljajooksmiseks.

Kadunu käed ja jalad seotakse kinni, et liikmed paremini koos püsiksid. Enne matust vabastati liikmed taas, muidu võis kadunu hakata unes ilmuma: "Ühel vanatüdrukul seoti ka jalad kinni ja unustatigi. Õde nägi unes..., ta küsis talt, et kuidas seal on. Tema ütles, et pole viga, väga lõbus on, kõik tantsivad. Aga mina seisan seina ääres, ei saa. — Miks sa ei saa? Mul on jalad kinni. Seepeale ütles õde alati, et vaadake, et käed lahti ja jalad lahti on" (Estonia (11)). Sama nõue on tuntud teistelgi rahvastel (Manninen 1924: 12; Surhasko 1985: 69; Päss 1939: 206), näiteks karjalastel ja mansidel kaevati liikmete seotuks unustamise korral haud uuesti lahti, et viga parandada (Kemppinen 1967: 33; Rombandaevea 1980: 233). Eestis olevat aga vanasti surnuid kodukäimise vältimiseks just seotult maetud (Viluoja 1971: 18–19). Küllap esines siin vastakaid arusaamu. Sidemed pannakse hiljem puusärki kaasa.

Surnukeha kaetakse valge linaga.

Pärast kadunu pesemist ja riietamist tehakse ümberkorraldusi kogu majapidamises. Mõnedes peredes kaetakse kinni peeglid, harvem ka muud peegeldavad pinnad, seejuures tava usundiline mõte on ununenud nagu Eestiski (Viluoja 1971: 45). Enamasti ei teata sedagi, et eesmärgiks on vältida surnu või enda peegelpildi nägemist, millest Eestis kardeti nägija surma või tema näo kollaseks ja kahvatuks muutumist (Loorits 1990: 25; Raadla 1939: 15). Algselt kaeti aga peeglid juba suremise ajal, usuti, et elava inimese peegelpilt sisaldab tema hinge, mille kadunu hing võib kaasa viia (Frazer 1974: 253, 254). Asundustest on vaid kaks teadet peegelpildi kartmise kohta: "Ei tea, et justkui jääma tema vari sinna. Aga seda ma tean, et kui surnu on olnud, kaetakse kohe. Ja kandjad naisterahvad ka ei maksa surnut vaadata. Aga mispärast ei maksa, ma ei tea" (Estonia (24), samast veel üks teade). Sulevis usuti, et kui kandja vaatas surnut, sündis laps kahvatu ja kollase või "surnu näoga" (Mikkor 1985: 17–18). Peeglite katmist peetakse tänapäeval leina märgiks: "Mingisugust peegeldust ei võinud olla. Peegeldus sealt, vahtisid oma ilu, mis sa peegeldad!" (Estonia (11)), "See on vist öeldud selles mõttes, et inimene peegli ees sätib ja ennast lõbustab" (Punase Lageda (2)). Salmes ja Sulevis osades eesti peredes peegleid ei kaeta, Leselidzes väideti aga komme uus ja naabritelt ülevõetud olevat. Peeglite

katmine on asundustes paiguti hääbumas, paiguti taaselustumas. Eestis esineb sellist kommet kohati tänapäevani, tihti seda aga enam ei mäletatagi. Üldiselt kadus see rahvusvaheliselt tuntud komme (Päss 1939: 202; Sartori 1910: 128; Frazer 1974: 254; Salmio 1976: 30) varem luteriusulistel rahvastel⁴¹.

Estonia külas pannakse vahel leina märgiks veel kell seisma, mis on ka Eestis olnud suhteliselt uuem ja harvem pruuk (Allik 1970: 116; Tedre 1985: 77)⁴².

Pärast neid esmaseid toimetusi algavad üldised korrastustööd majapidamises ja matuste ettevalmistamine: "Vahest naeravad isegi, kui on lohakas inimene, et miks enne ära ei surnud, oleks kord majas olnud" (Estonia (3)). Külarahvas läheb ise leinamajja appi: "Kui naabrid on tülis sel ajal, siis naabrid peavad ise tulema vaatama, on justkui lepitus" (Estonia (3)). Kuigi asundustes olakse tunduvalt abivalmimad kui Eestis, toimetavad sealgi mõnes peres vaid sugulased. Abistamine on ulatuslikum segaperedes.

Surnu kodusoleku ajaga seotud vanu töökeelde Kaukaasia eestlased ei mäleta. Midagi suuremat küll ette ei võeta, sest "...siis põlegi aega teha, siis on teised sättimised" (Sulevi (5)). Mõnes peres peetakse töötamist leina tõttu sobimatuks. Töökeelud on tänini eestlaste naabritel: "Venelastel on nii, et sel ajal ei tohi siga tappa, lubjata ega soolata, et surnulõhn tuleb juurde... Ja istutada midagi ei tohi, matusepäeval abesatelno. Ei kasva siis midagi, ajavili ei kasva" (Estonia (3)). Uskumustest on mõjustatud ka segaperede eestlased: "Ja ei tohi midagi maha teha sel ajal, ei kasva. Ükskord kui naaber oli surnud, mina soolasin kapsaid, see vesi kohe nii venis. Mina olen seda tähele pannud... Ükskord tegime kartulaid maha ja midagi ei tulnud" (Estonia (16)). Esineb ka vastupidist kujutlust: "Mõni räägib, et on vaja teha maha just sel päeval, kui on matused, et justkui paremini kasvama kõik" (Estonia (16)). Istutamise ja külvamise keelde on märgitud ka kirjanduses idaslaavlastest (Zelenin' 1914: 293, 1927: 325),

⁴¹Näiteks Ingerimaa luteriusulised soomlased peeglite katmist ei mäletanud (EA 220, 150) ning lätlastelgi peeti seda vene mõjuks (Ustinova 1980: 141). Tänini katavad peegleid mordvalased.

⁴²Sedagi tehti algselt enne surma (Salmio 1976: 28; E 83430 (7) < Pärnu); Päss 1939: 197.

kuid näiteks Eestis kardeti matuse-eelsel ajal töötamisest tööõnne kadumist (Wiedemann 1876: 493; Reimann 1915: 146). Rahvusvahelise iseloomuga on järgminegi kujutlus: "Ühest perest, kus oli surnu, võtsin kõrvitsaseemneid. Algul ei saanud kohe aru, miks taimed ei läinud kasvama, aga pärast tuli meelde" (Estonia (16)). Näiteks lätlastel viidi leinamajas taimed ja seemned välja, et surnu neid ära ei kooletaks (Sirijos-Giraite 1971: 6).

Armeenlased ja grusiinlased peavad leinamajas töötamist täiesti sobimatuks: "Armenitel on küll, sel päeval nigu sureb, mitte midagi ei tehakse tööd, nutavad ja karjuvad juures" (Salme (12)). Esineb ka rangeid töökeelde. Armeenlastel pole lubatud sel ajal põrandat ega pesu pesta (EA 207, 372, 389), grusiinlastel ei võinud ennast pesta surnu majas, seda võis teha vaid mõne üle jõe elava naabri juures. Arvati, et üle jõe kadunu hing ei käi. Nagu vanasti Eestiski⁴³, kardeti neist töödest kadunule tüli. Samal põhjusel ei süüdatud leinamajas kollet ega valmistatud süüa, mis on samuti varem teistelgi rahvastel tuntud nõue (Harva 1942: 22; Rihter 1979: 117; Zelenin 1927: 325). Kaukaaslastel kestis töökeeld pärast matustki. Aasta jooksul pärast surma ei võinud leinamajas panna kana hauduma, sest kana siblivat mulla surnu silmadesse (EA 207, 372)⁴⁴. Tänapäeval peavad eestlaste naabridki töökeeldu enamasti leina avalduseks, juurdlemata selle sisu üle.

H. Arsti andmeil parandasid Abhaasia eestlased matuste eel talu ümbritsevad tarad ja tasandasid teed (EA 126, 124) nii nagu ka vanasti Eestis. Autori küsitletud inimesed seda ei mäletanud.

Ettevalmistuste käigus muretsetakse kirst. Veel paarkümmend aastat tagasi tehti neid oma külas, nüüd aga ostetakse linnast. Varem tegi mõni mees endale ise puusärgi: "Siin Krönströmi Mart tegi endale ise kirstu ja risti valmis ja pani lakka, kui ära suri, oli kõik valmis" (Salme (20)), "...see olevat olnud õige vana mood" (EA 218, 60). Tavalisem oli kirstulaudade valmisvaatamine: "Tamme- ja kastanikirstud... Meil Jorš tegi ka endale head

⁴³Jannsen 1874: 308; Waronen 1898: 68; Grünthal 1912: 344; Reiman 1915: 146; Raadla 1939: 37; Lang 1981: 45–46.

⁴⁴Analoogselt oli armeenlastel surnu kodusoleku ajal keelatud põlutööd ja maa kaevamine (*Narody...* 1965: 532).

lauad tammest, aga üks see Alik ehitas maja ja raiskas ära selle” (Estonia (16)). Puusärgi tegemisega seoses on Estoniast teada järgmine keeld: “Üleaedsele tehti puusärki. Mina ütlesin — jõudu tööle! Siis kirstutegija ütles, et kui kirstu tehakse, ei või kunagi ütelda — jõudu tööle” (Estonia (11)). Autor teab selle keelu vastet vaid idaslaavlastelt, kellel puusärgitegijale (Šejn’ 1890: 525) ega hauakaevajale (Zelenin’ 1914: 157) ei tohtinud öelda — Jumal aidaku!, sest see oleks võinud tähendada uut surmajuhtumit peres.

Kirstud tehti puulaudadest, põhja valmistati hõõvlilaastudest ja riidest pehme alus. Varem ei võinud panna sulgpatja, sest “...sulg on soe nagu” (Sulevi (1)). Nõue on ununemas ning tänapäeval pannakse ka sulgpatju. Üks kadunu ilmutas omastele unes, et tal on “paha lõhn juures”. Talle oli armastusest sulgpadi pandud. Vanasti Eestis eemaldati padi juba suremise ajal (Rosenplänter 1823: 32; ERA II 282, 313/4 (72) < Viljandi; H II 40, 472(36) < Kuusalu); rahvusvaheliselt tuntud kujutelmajärgi takistasid suled hinge lahkumist (Paulaharju 1924: 70; Salmio 1976: 29; Zelenin 1927: 320) ning komme on tuntud nii luterlikel kui ka õigeusklikel rahvastel (Sartori 1910: 126; Harva 1935: 105; Päss 1939: 200; Holmberg 1914: 12). Hilisemaks kombeks oli sulgpadi vältimine surnu juures (Konkka 1985: 56)⁴⁵. See nõue on asundustes tuntud ka teistel rahvastel.

Kirsturiide ja surilina pidi vanasti käristama, neid ei võinud kääridega lõigata, “ei olema hea, kui surnule lõigata” (Estonia (16)). Eestist on üks teade samast nõudest surirõivaste valmistamisel (H II 27, 229(8) — Palamuse), küllap oli see meil varem aga laiemalt levinud. Teiste rahvaste juures on aga käristamise nõue tuntud suririiete, surilina ja näolina puhul (Maslova 1984: 86; Smirnov 1920: 29; Strogalščikova 1986: 72; Šejn’ 1890: 540; Malija 1984: 86). Algselt puudutaski see komme suririideid, piirdudes viimaks vaid suri- või näolinaga⁴⁶.

Keelatud oli ka padjariide õmblemine masinaga. Selle põhjendust tänapäeval ei mäletata ning kommet teavad vaid mõned vanemad naised.

⁴⁵Täni eemaldatakse surijalt sulepadi näiteks Mordvas (Mikkor 1993: 33).

⁴⁶Mordvas käristatakse surilina täni (Mikkor 1993: 33).

Puusärgitegemise jäägid põletati või pandi kadunule kirstu kaasa. Vastavad usundilised seletused pärinevad Sulevist: "Kõik, mis kirstu ja padja tegemisest järgi jäi, pandi kaasa. Kirstulaastud padja sisse, riidetükid alla. Kui jätab need tükid alles, inimene pidi hirmus kaua igatsema tema järgi" (EA 203, 184), "Ei tea tähendust. Mõni räägib, et hakkab muidu kodu käima või unes nägema" (EA 203, 214), "Kui tehti püür, siis mis üle jäi, riie ja pitsitükikesed pandi surnule kirstu kaasa, laastudele. Kui need jäägid jäävad majja, on varsti järeleminejaid" (EA 203, 166). Kord osutus ostetud puusärk liiga pikaks ning ta saeti kodus lühemaks. Tükid pandi kirstu kaasa, sest "...Kuskile ei kõlba vedelema jätta" (EA 203, 201). Eestis ennustati liiga suurest puusärgist surnule järeleminejaid. Naabritelt on eestlased kuulnud abinõud kadunu liigse igatsemise vastu: "Armenitel on nii, et kui haud tehtud, haua põhjast võetakse mulda ja raputatakse õlale, siis ei pidavat enam nii väga igatsema ja nutma ta järgi" (EA 203, 184). Seda võtet tundsid ka karjalased ja idaslaavlased (*Karely...* 1983: 149; Zelenin' 1914: 61; Zelenin 1927: 327). Teistes asundustes jääkide kaasapanekut ei põhjendatud, neist vabaneti ka põletades.

Rahvausundi järgi kaitses laiba ümber liikuvate ebapuhaste jõudude eest tuli ja valgus ning surnu valvamine. Asunikel on vastavad kombed püsinnud pereti väga erinevalt ning nende seletusedki vastavad tänapäeva arusaamale, et see on austusavaldus kadunule. Grusiinlastel ja armeenlastel hoitakse aga surnu tuba matuste eel ja veel kolm või nelikümmend päeva pärast surma valgena, et kodu läheduses viibiv hing võiks koju tulla (EA 207, 370, 389).

Surnu öine valvamine, mõnedes eesti peredes puudunud või vahepeal kadunud tava, on hakanud naabrite mõjul taas elustuma. Osa teateid väidavad, et varem oli öine valvamine kohustuslik, nüüd enam mitte, teised vastupidi, et tegu on naabritelt ülevõetud kombega: "Ennemalt valvasid küll, aga nüüd ei ole seda. Juures ikke istuvad küll päeval, aga kes öösi seal enam on. Vanasti tehti tempa, nüüdsel ajal ei tehta enam tempa" (Salme (27)), "Ennemalt oli valve. Nüüd olen märkinud mitmel pool, et ei ole" (EA 203, 238), "Valvasivad rohkem veel kui praegu. Ennemalt istusivad öö läbi juures. Kui ühed ei jõudnud hommikuni olla, siis tulid teised. Aga nüüd panevad ukse kinni ja jätavad surnu üksi" (Es-

tonia (24)). Viimasel ajal istuvad eestlased kadunu juures vaid öö saabumiseni, öine valvamine on iseloomulikum segaperedele. Tava ongi luteriusku rahvastel kadunud, püsides õigeusklikel kauem⁴⁷. Uuema nähtusena levib asunikel naabrite eeskujul päevane valvamine, mis samuti on vana komme (Sartori 1910: 139).

Nagu paiguti Eestiski, põhjendati asundustes valvamist enamasti näriliste ja kasside kartusega, kes võivad laibale kallale minna, või ei osatud kombele mingit seletust anda: "Eks ajaviiteks valvati, et inimene on surnud, et siis peab vaatama, oli kohe mood sihuke, abõtšai" (Leselidze (28)), "Ma ei tea, kellel kuradil oli kass nina ära söönud. On suveaeg, aknad on lahti, kassid käivad siia-sinna. Muidugi, ega ta nina otsast ära ei söönud, aga eks ta hüppas ja hammustas läbi" (Sulevi (4)), "Nisukene juhtumine oli küll olnud, et viiendal päeval maeti, hiir oli kõrva tagant söönud natuke" (Estonia (3)). Üldiselt pole kartuse põhjused päris selged. Vanasti Eestis kardeti kuradit kassina surnu juurde tulevat. Punase Lagedal naljatasid kaks küsitletut: "Aga mina seda ei tea, miks valvati. Ma pole julgenud küsida ka kellegilt. Ega ta jooksu pane, et ta juures valvatakse" (Punase Lageda (13)), "Surnu räägivad, ei tohi üksi jätta. Ei tea miks. Tõuseb üles, jookseb minema vist" (Punase Lageda (22)). Selline kujutelm oli aga muinas- ja keskajal valitsev, mis algselt tingiski surnu valvamise (Rimpiläinen 1971: 34). Tänapäeval arvatakse vahel, et kadunu tunneb end hüljatuna. Üks Estonia küla naine teadis aga lugu, milles võib näha analoogiat Eestis tuntud uskumusele, et kurat võib surnusse pugeda (Raadla 1939: 29): "Olid väsinud ja uni tuleb peale ja ega see ei aita ka midagi. Ükskõik kes tahab tulla, sa ei näe teda, käib surnu juures. Vot õemee kui suri, siis tema õde oli seal. Istus seal ta juures õhtu, rääkis seal. Tema armastas juua (kadunu). Õde rääkis, et temal nõukene tuli jooksis mööda teda ja läks pähe ja läks suhu ja kadus ära. Tema ei teand midagi

⁴⁷Näiteks Soomes avaldati pärast reformatsiooni õistele valvamistele kirikuseadustega survet ning käesoleva sajandi alguseks piirdus see vaid viimase öö või matuse-eelse õhtuga (Ollila 1932: 90; Rimpiläinen 1971: 241; Vuorela 1977: 624; Talve 1979: 188). Eestis näiteks Põhja-Tartumaal oli öine valvamine kadumas 1930.–1940. aastail, teisel oli see aga juba varem ununenud (EA 213, 280; EA 225, 488). Ka Ingerimaal ei mäletanud luteriusulised soomlased valvamist (EA 220, 149).

arvata, ta rääkis minule. Venelased ütlevad, et paha vaim tuleb, aga ükskõik, kui valvad, kas paha vaim või hea vaim tuleb, sa ei näe" (Estonia (14)). Teatest ilmneb valvamise mõttetus eestlase seisukohana.

Valvajateks on sugulased, sõbrad ja naabrid. Meest valvavad vahel mehed ja naist naised. Valvajad võivad öö jooksul mitu korda vahetuda. Päeval istuvad surnu juures omaksed.

Vana kommet, söömist surnu valvamisel, tuntakse veel vaid Estonias: "Mängisime kaarta"⁴⁸, ajasime juttu, tuletasime meelde. Napsipudel ja sakusment oli ees" (Estonia (18)). 1910. aastateni olevat aga näiteks Sulevis valvamisel herneid söödud. Lootusetult haige tervise kohta öeldigi seal, et "...tuleb vist varsti herneid sööma hakata" (Leselidze (28)). Ka Eestis kostitati varasemal ajal valvajaid herneste ja ubadega (Jung 1874: 112; Raadla 1939: 30; *Pajatusi...* 1957: 83; Moora 1976: 53–54, 85), mis hiljem asendus mitmesuguste suupistete ning viinaga (Lang 1981: 39). Soomeski sai herneste söömine sümboolseks väljendiks matuse kohta (Varjola 1971: 84).

Sajandi alguses lauldi valvates vaimulikke laule. Tänapäeval vesteldakse, vahel mängitakse kaarte. Mõnedes segaperedes peeti kaardimängu sobimatuks, kuid esines ka vastupidist arusaama. Mõnikord heidavad valvajad kõrvalruumi puhkama, kuid on magatud ka koolnuga ühes ruumis. See erineb rahvausundis tuntud nõudest, mis keelas surnu kodusoleku ajal terves majas, hilisemal ajal aga surnuga ühes toas magamise, et lahkunu hing ei saaks magaja hinge kaasa võtta (Raadla 1939: 29; Frazer 1974: 254). Valvamisest mõnevõrra kauem on asunduste eestlastel püsinud surnu toa valgena hoidmine — nii nagu Eestiski.

Teiste rahvaste eeskujul on Kaukaasia eestlastel hakanud taas elustuma komme käia surnut enne matust vaatmas. Ajapikku haaras see tava üha vähem inimesi, vaid sugulasi ja lähemaid tuttavaid nagu Eestiski. Kaukaaslaste vastavas kombesse suhtuvad eesti asunikud mõnevõrra irooniliseltki: "Eestlastel ei ole nisukest väga moodi kohe vaatama minna... Aga mustad kõik jooksevad kokku" (Leselidze (28)), "Käisivad nii kuidas võimalik oli... See mingirelitel on, et kui keegi sureb, kogu küla jookseb

⁴⁸Ka kaardimäng valvamisel on vana komme (Sartori 1910: 139).

kokku kas paljajalu" (Estonia (24)), "Krusinatel aga käivad ööd ja päevad, vahet ei olegi" (Sulevi (1)). Eestlastel käivad vaatamas rohkem Estonias ja mõnes Salme peres. Sel juhul hoitakse maja uks ja aiavärv surnu kodusoleku ajal kogu aeg lahti (EA 207, 370, 388), mis on kaukaaslaste seas üldtuntud nõue.

Surnut vaatama minnes viivad eestlased leinamajja lilli. Vanasti Eestis panid vaatajad surnu rinnale peenraha⁴⁹, mis läks surnupesijate tasuks või matusekulude katteks (Reiman 1915: 147; Raadla 1939: 30). Tava püsis kauem Ida-Eestis, kus viimaks viidi raha vaid vaestele (Lang 1981: 38). Kaukaasia eestlased raha kogumist ei mäleta. Raha viiakse aga asunduste venelastel (RKM II 249, 777; RKM II 318, 40), armeenlastel ja grusiinlastel ning eestlased nimetavad seda "mustade" (s.t kaukaaslaste) kombeks. Armeenlased panevad raha surnu kõrvale pädjale või taldrikule, grusiinlastel kogub seda laua taga istuv mees, kes summad üles kirjutab, et annetaja perele matuse korral sama palju tagasi viidaks. Nii toimiti ka möödunud sajandi lõpul (Mamaladze 1893: 83, 85). Raha viimine levis lausmaa Gruusias möödunud sajandi lõpust, asendades toiduainete viimist nagu Eestiski (Mamaladze 1893: 82; Sagaradze 1899: 17). Sajandi alguses hääbus lausmaa Gruusias see komme, kuid taasestlus 1950.–1960. aastail mägiipiirkondadest ümberasujate mõjul⁵⁰.

Armeenlastel viivad mehed raha, naised aga käterätikuid, mis hiljem surnutalitajatele antakse (EA 207, 366). Punase Lagedal viisid kreeka naised tasku- ja käterätikuid. Nagu vanasti Eestiski arvavad ka kaukaaslased, et toodud raha võib kulutada vaid surnule. Et vaatajaid on palju ja igaüks toob raha, juhtub mõnikord, et "...teiste suureks imestuseks vahel ostavad matjad auto, maja või midagi muud kallihinnalist" (KV 362, 238). Estonias on grusiinlased raha kogunud ka mõne eestlasest sõbra surma korral. Eestlased ise on raha korjanud vaid mõne üksiku vaesema inimese surma puhul. Matuseraha puudumist peavad eestlased

⁴⁹Ka lätlastel panid vaatajad surnu rinnale raha (Hupel 1777: 190), Soomes koguti seda aga paiguti taldrikule (Ollila 1932: 92).

⁵⁰Enne lausmaale ümberasumist viisid mägilased surnu perele söögikraami, mis alles uues elupaigas asendus rahaga. Raha viimine oli neile seega uus komme, lausmaa grusiinlastele aga taasestlunud tava (Volkova, Džavahišvili 1982: 154, 155).

häbiasjaks. “Ma laenasin raha ja ma kolm aastat maksin tagant-järgi seda raha. Aga nüüd hakkavad ka mengrelite moodi abi andma. A meil oli see justkui häbiasi, et sul ei olnud matuseraha omal” (Estonia (24)).

Surnut vaatamas käies grusiinlased⁵¹ itkevad valjuhäälselt, mida eestlased peavad silmakirjalikkuseks: “Mustal rahval ennemalt palkasid nutunaised, nad käisid ringi, näod kriimud, käisid kirjud ringi. Nad karjusid kohe koledasti, nagu valutaks neil midagi. Aga eestlased nutavad südamest” (Estonia (3)). Halvustavalt suhtutakse ka svaanidest ja mingreelidest leinajate kombesse kraapida nägu veriseks ja juukseid katkuda. Tegu on juba muinasajast tuntud leinakommetega paljudel rahvastel (Oinas 1979: 169–180; Frezer 1985: 412–431), mida varem esines ka idaslaavlastel ja õigeusklikel soomeugrilastel (Lenčevskij 1899: 77; Nenola 1986: 120–121, 162, 163; Fedjanovič 1990: 101). Asundustes püüavad itkemise traditsiooni järgida ka mõned segaperede eesti naised. Veel aia taga arutatakse, kuidas pererahvas rõõmustab suure rahasumma üle, surnu juurde jõudes ilmuvad nagu võluvael pisarad ja hakatakse vene keeles halama: Alles sa olid nii ilus ja terve! Miks sa meid küll maha jätsid! jne (1985. aastal Estonias). Eestlasest surnu puhul ei itke grusiinlastest naabrid valjuhäälselt, vaid kordavad vaiksemalt vene keeles: Oi-oi hea inimene, miks sa küll surid... jne.⁵²

Suurt imestust äratav eestlastes ka järgmine kaukaaslaste komme: “Mustal rahval on daže nii tehtud, et võetakse surnu kirstust välja enda sekka ja tehakse pilti nagu elusast” (Estonia (3)). Võimalik, et nii talitatakse vanadele traditsioonidele tuginedes. Näiteks Karpaatia mägilastel, ent ka leedulastel ja lätlastel, pandi surnu toolile istuma kas laua taha või nurka, nii et ta oli elavate seas (Jannsen 1874: 302; Veleckaja 1968: 208; Sirijos-Giraite 1971: 9).

Kadunut vaatamas käies jälgisid naised laiba seisundit ja välimust. Kangestumata koolnu tähendas perele lähemal ajal uut surmajuhtumit. Kuigi räägiti konkreetsetest juhtudest, enamasti seda kaasajal tõsiselt ei võeta: “...Noh ütlevad, et siis läheb teine

⁵¹Armeenlased ei itkevat valjuhäälselt (EA 207, 370).

⁵²Itkemise kohta vt Mikkor 1992: 172.

järel. Aga nüüdse aja surnutest ei saagi sotti. Kes on enne ukoli-sid (süst < vene *ukol*) saanud, see ei lähegi kõvaks. Et suvel ka ei lähe. Kõik see on tühi vana kunst” (Sulevi (5)). Sellegipoolest “matustelgi arutatakse, et vot mõni on nii nõrk. Mõni on puusär-giski veel nõrk” (Sulevi (1)). Kui enamik on kahtleval seisukohal, siis üksikud usuvad seda ennet tänapäevalgi. Punase Lagedal tea-ti, et teine inimene sureb enne 40 päeva möödumist ja sellele järgneb veel kolmas. See rahvatarkus pärinevat venelastelt. Ent kujutlused niihästi kangestumata laibast kui kolmest järjestikusest surmajuhtumist — kaks ilma kolmandata ei jää (vt nt EA 212, 351) — on tuntud Eestiski. Estonias ennustati ka kadunu heast välimusest uut leina, järgmine pidi “minema” külast (Estonia (3)). Eestis kardeti sellest surma oma peres (Allik 1970: 72). Samast külast on vastupidine teade, et “kui on ilus surnu, elavat seal ilusat elu, kes on inetu surnu, nägevat paha seal” (Estonia (16)). Te-gu on analoogial põhineva kujutelmaga. Niisamuti “räägiti, kes läks halvaks, et on palju pattu teinud ilmas” (Estonia (16)). Eriti olevat sellega teisi ähvardanud üks jumalakartlik mees, kes aga ise surnuna nii käärima ja paisuma hakkas, et surnuvalvajad tema juurest õudusega minema jooksid. Eestis usuti, et halvaks läinud surnusse on pugenud Vanakurat, kes aga tõenäoliselt eelistabki patuseid inimesi.

Surnu välimusega seotud kujutelmad on asundustes kadumas, mida kiirendab ka laiba uueaegne töötlemine riknemise vastu.

Subtroopiline kliima nõuab asundustes suuremat tähelepanu surnu säilitamisele kui Eestis ning vastavad abinõud täienesid ajapikku: “Vanasti ei tehtud õieti midagi. Siis kui oli palav aeg, katsuti ruttu matta. Siis vahest ei võinudki kirstu lahti teha” (Sal-me (25)). Eestiski tuntud vahenditest kasutati rauda, mulda, vett, liiva ja soola⁵³, neile lisandusid nõgesed ja lubi. Eestis tekkis sur-nu säilitamisel tõsisemaid probleeme enamasti ainult köueilmaga, Kaukaasias oli sooja ajal see mure alaline. Nii vahendite levikus kui kasutamiskiisides on eri asundustes ja peredes suured erinevu-sed. Rauda pandi surnule aseme alla, kõrvale või kõhule. Mulda,

⁵³Soola kohta teab autor Eestist vaid üht sarnast juhtu, kus see pandi taldrikuga puusärgi alla (RKM II 377(7) — Kärla). Soola tarvitasid näiteks vadjalased ja isurid (Haavamäe 1934: 438; EA 218, 176).

vett ja lupja asetati mingi anumaga koolnu aseme alla, soola ja liiva kotiga kõhule. Raua tarvitamine oli üldlevinud: "Raudpada pandi aseme alla ja kirves voodi alla, et kui juhtub välk, siis ei lööks surnule, vaid sinna" (Estonia (11)), "Kui müristas, siis pandi soolakott kõhule ja kirves aseme alla, et muidu läheb mustaks" (Estonia (3)). Kuigi enamasti nimetatakse teraristu, ei pöörata raua esinemiskujule tähelepanu. Erinevalt Eestist⁵⁴ on Salmes, Sulevis ja Punase Lagedal rauda alalise säilitusvahendina ka surnu kõhule asetatud: "...siis olid kah lubjad sinna alla, nõgesed näo peale ja rauad kõhu peale" (Sulevi (1)). Raud kaitsvat sisikonda käärimise eest. Mulda kasutati Salmes ja Sulevis (üks teade ka Estoniast)⁵⁵, soola ja liiva⁵⁶ pruugiti Estonias: "Sool pannakse süsikonna peale, sool võtab kõik sisse, ta ei minema nii halvaks" (Estonia (16)), "kui mamma suri, öeldi, pange kirves voodi alla ja rauda. Ja külma liiva kott ehk soolakott kõhu peale" (Estonia (11)). Vett⁵⁷ nimetati üksikjuhtudel kõigis külades. Punase Lagedal kasutati surnu pesemise vett või kaaliumperman-ganaadi lahust, "margantsivett"⁵⁸. Lupja tarvitati Sulevis (üks teade on ka Punase Lagedalt). Nõgeste kasutamist õpiti naabritel⁵⁹: "Armenite käest saime teada. See võtab kõik leha" (Salme 25). Nõgeste tarvitamine on üldlevinud, vaid Punase Lagedalt pole teateid selle kohta. Nõgesed pannakse enamasti surnu näole, harvem riiete alla. Need hoidvat näo ilusana ja võtvat laibaleha ära.

⁵⁴Tegelikult on laiba säilitamise vahendeid ja võtteid Eestis vähe uuritud. Raua tarvitamise kohta vt Eisen 1897: 50; Raadla 1939: 31; Zelenin 1927: 324.

⁵⁵Mulla tarvitamist eestlastel ja isuritel vt Reiman 1915: 146; Lang 1981: 46; Päss 1939: 215.

⁵⁶Liiva tarvitamist on märgitud isuritel (Päss 1939: 215).

⁵⁷Vee kasutamise kohta vt Haavamäe 1934: 438; Päss 1939: 214; Raadla 1939: 30; Kempainen 1967: 29.

⁵⁸Ka Mordvas kasutati kaaliumperman-ganaadilahust. Tänapäeval on see omandanud erilise rolli ka sünnikombestik, asendades varasemat soola, süte jms vette lisamist (Mikkor 1985).

⁵⁹Nõgesed tarvitavad ka karjalased, isurid ja mordvalased (Kempainen 1967: 29; EA 220, 107, 187 — isuri).

Kõigi vahendite toimet seletati füüsikaliselt. Vanasti usuti aga paljudel rahvastel rauast, mullast, soolast ja veest kaitset igasuguste kurjade jõudude vastu, mistõttu neid kasutati ka sünni- ja pulmakombestik. Näiteks loodeti varem rauast terariistade abil kurje vaime eemale peletada (Waronen 1898: 60; Čuršin' 1905: 66; Sartori 1910: 137; Frazer 1974: 297).

Leselidze eestlased olevat õppinud Siberist pärit vene suvitajatelt järgmist võtet: surnule keerati väikse sõrme ümber traat, mille teine ots pandi koolnu aseme all olevasse mullapange, "siis lähevad nagu elemendid sinna" (Leselidze (26)). Kirjeldatud moodust tunti vanasti ka Eestis, näiteks Põhja-Tartumaal ja mujalgi (EA 212, 277, 278, 315; RKM II 22, 54(20) — Räpina)⁶⁰. Tänapäeval kasutavad asunikud piiritust, jääd ja formaliini. Viimast süstitakse surnukehasse. Piiritusega hõõrutakse laip üle. Haiglas surnud inimeste puhul tuleb ette, et "palutakse, et võetaks sisikond välja ja palsameeritakse ära süstidega" (Sulevi (10)). Jääd pannakse laibale ümber, surnukeha kaitseb kile. Jää ja formaliini kasutamine on levinud alates 1950. aastatest (EA 126, 124) naabrite eeskujul.

Surnu kodushoidmise aeg sõltub traditsioonidest, matuse ettevalmistustest ja aastaajast. Asunikud matsid oma surnuid enamasti kolmandal või neljandal päeval pärast surma. Salme ja Sulevi kohta on andmeid, et vähemalt 1920. aastateni esines seal ka surmajärgsel päeval, ühel juhul koguni surmapäeval matmist. Teisel päeval on maetud näiteks aastail 1885.–1894 89-st 13, 1895.–1904 109-st 23, 1905.–1914 60-st 17 ja 1915.–1922. 119-st 41 surnut (kirikuraamat, 119p–172). Ilmselt tingis seda soojem kliima ja kiriku valvsa silma puudumine. Kirikuseaduste vastast surma- või surmajärgsel päeval matmist esines ka Eestis veel möödunud sajandilgi (Rosenplänter 1823: 36; Luce 1827: 101–102; Winkler 1909: 17)⁶¹. Kirikuraamatu andmeil puudus matmisajal märgatav seos surnu vanuse ja surma põhjusega, küll võib aga kiirustamise korral täheldada sooja aastaaja suuremat osakaalu.

⁶⁰See võte on tuntud ka Mordvas — autori välitööd 1988 ja 1989.

⁶¹Mõne nakkushaiguse puhul oli matmisega kiirustamine lubatud (Rosenplänter 1823: 33).

1940.–1950. aastatest surnu kodus hoidmise aeg pikenes, mis on seotud suurejoonelisema matuse ettevalmistustega, kaugemal elavate sugulaste ootamisega ja laibasäilitamisviiside täienemisega. Tänapäeval on surnu kodus kolm kuni kuus päeva. Pike-maajalist matusega viivitamist peetakse kaukaaslaste kombeks. Asunduste grusiinlased hoidsid oma surnuid kümnest päevast kahe nädalani, mis on mingreelidel vana komme (Mašurko 1894: 341)⁶². Viimasel ajal olevat aga surnu kodushoidmise kestus grusiinlastel võimuorganite survele lühenenud. Ka Eestis on vanasti mõnikord matusega viivitatud⁶³.

(Järgneb)

⁶²Mõnel pool Gruusias maeti juba surma- või surmajärgsel päeval. Lausmaa Gruusias oli tavaliseks matmine kolmandal või neljandal päeval pärast surma.

⁶³Külmal ajal hoiti vahel surnut paar nädalat. Nii ka näiteks Karijas (Virtaranta 1958: 751). Tänapäeval hoitakse surnuid sageli nädal aega.

AKADEEMIA

6. AASTAKÄIK 1994 NUMBER 7

Väikesed grupid ühiskonnas	Vello Sermat
Jumalatõestused	Aquino Thomas
Aquino Thomase jumalatõestustest	Michel Pielin
Luulet	Laur Tamm
Punktiirjooni Laur Tammest	Urmas Tõnisson
Kaukaasia eestlaste surmakujutelmad	Marika Mikkor
Keedusool	Urmas Kokassaar, Mihkel Zilmer
Turu tasakaal ja tasakaalutus	Jean-Pascal Benassy
Ahistus kultuuris	Sigmund Freud

Valik Eduard Rüga kirju

KAUKAASIA EESTLASTE SURMAKUJUTELMADEST

Marika Mikkor

SURNU KIRSTUPANEMINE

Varasemal ajal püüti surnu võimalikult ruttu puusärki panna, sõltuvalt kirstu valmimisest: "Katsuti ruttu, et sai kirstu, siis sai välja viia, kus sa teda toas pead, siis viidi toast välja kas aita või keldri" (Salme (25)). Sageli tehti seda matuse-eelsel õhtul: "Ütlevad, et viimane öö peab juba kirstu sees olema" (Estonia (16)). Tänapäeval levib kirstu panemine matusepäeva hommikul nagu teistest rahvustest naabritelgi, mida eestlased põhjendavad praktiliselt: "Kui kirst tuuakse, siis pannakse. A kui kauemaks jääb, siis pannakse sel päeval kui maetakse, et ei taha liigutada, hakkab haisema" (Estonia (18)). Külmal ajal pannakse surnu puusärki varem. Seega on toiming asundustes nihkunud järjest hilisemale ajale, mis oli Eestis vanemaks kombeks. Eestis pandi surnu möödunud sajandil puusärki vahetult enne kalmistule viimist (Reiman 1915: 147)⁶⁴, sel juhul oli toiming matusetseremoonia alguseks. Käesoleva sajandi alguses peeti sobivaks matusepäeva hommikut või eelmist õhtut, veelgi hiljem juba surmajärgset päeva (Reiman 1915: 147; Lang 1981: 41, 42). Asundustes on see toiming taas nihkunud varasemale ajale.

Algus eelmises numbris

⁶⁴Näiteks mordvalastel pandi surnu varem puusärki alles matuste ajal poolel teel kalmistule, kuhu koolnu kanti surnuraamiga (Harva 1942: 29); idaslaavlastel on varem ka alles kalmistul surnu puusärki pandud (Zelenin' 1915: 837, 838).

1930. aastateni pandi surnu puusärki kiriklikult, tseremooniat juhtisid võõrmündrid. Nõukogude võimu tulekul kadusid endised ametinimetused, rituaal ja selle läbiviijad jäid samaks. Hiljem võtsid võõrmündri ülesanded üle teised, “kellel oli hea and rääkimiseks”. Asjatundjate puudumisel on kiriklikud talitused tänaseks enamasti kadunud. Varem jäi ära kirstu õnnistamine, kauem lauldi kiriklikke laule: “Lauldakse jumalasõnalaule, lähemad naabrid, Konksu Hilda ja Adelina olid pea lauljad” (Estonia (11)), “Kirstupanemisel vanasti tulivad vanemad inimesed kokku, kes laulsid vanu kirikulaulusid. Nüüd Bostoni Alviine suri ära ja oli kohe häda, et pole, kes oskaks laulda” (Estonia (18)), “Praegu ka no mõnel ikka on laulmist. Ikka vanemad inimesed, kes oskavad, need käivad ja laulavad. Aga nüüd kui meie ära sureme, ei laula küll keski” (Sulevi (6)). Seega on laulminegi lõplikult hääbumas. Enamasti tõstetakse surnu puusärki ilma tseremooniata ning juures on vaid parajasti majas viibivad inimesed. Punase Lagedal kujunes aga välja ilmalik puusärki paneku tseremoonia, kus peetakse kõnet ja pakutakse süüa.

Tõstjateks on lähemad naabrid ja sugulased. Harva peetakse seda sugulastele sobimatuks. Sel juhul on tõstjatele vahel töö eest ka tasutud: “Kui on naisterahvas surnu, antakse selle eest pearätik, kui on meesterahvas, siis särk, käterätt või taskurätik ostetakse uus” (Estonia (11)).

Lahkunu varustatakse hauapanustega. Nagu Eestiski on kaasapandavate esemete nimestik muutunud. Tarberiistade ja muu eluks hädavajaliku asemel on hakatud kaasa panema kadunu meelisesemeid, arvestades kadunu kalduvusi ja soove. Eesti puhul on väidetud, et esemete kaasapanek kadus siin käesoleva sajandi alguseks (Moorra 1956: 33, 34) või tänaseks (Lang 1981: 44, 45). Tegelikult esineb kommet muundunud kujul paiguti nüüdki (EA 225, 400; EA 212, 361–363; EA 213, 338, 340).

Asundustes pandi meestele kaasa tubakat, piip, sigarette ning alkoholi: “Kes käis kepiiga, sel pandi kepp, kes suitsetas, sel pandi piip” (Sulevi (1)); “Kaasa panti taskurätik ja suits. Kui hästi joodik oli panti vahel pudel ka kaasa. Õunerile panti konjak. Vahel meesterahvale pannakse odekolonnipudel⁶⁵ kaasa” (Esto-

⁶⁵Odekolonn pandi kaasa hügieenivahendina.

nia (18)); “Viina siin need ühed panivad. Tähendab viina pool liitrit ja veini. No tema armastas võtta, aga niimoodi tema oli hea peremees, aga kui sai, siis võttis kah...” (Estonia (14)). Naistele on pandud käsitöötarbeid: “Selmale panime käärid, nõela, niidid, oli õmbleja” (Estonia (3)). Mõlemast soost surnud varustati pesemistarvetega: “Ennevanasti pandi seebitükk ja viht⁶⁶” (EA 203, 14). Sulevis pandi veel 1982. aastal ühele surnule peenraha tasku, “peab olema raha, et saab taevas kohta osta” (EA 203, 215). Nii toimiti vanema eestlase nõuandel, millesse keskealised suhtusid irooniliselt — kas tõesti ei saa taevaski midagi ilma rahata. Kuid näiteks Eestiski on veel 1980. aastatel raha kaasa pandud (EA 213, 338, 340).

Asundustes on raha hauapanusena tänini üldtuntud grusiinlastel, kreeklastel ja venelastel: “Krusinarahvas panevad küll. Üks mehele pani pudeli konjakit, sigaretid ja mandariinid. Pojale panid vodka pudeli ja kümme rubla raha. No mees armastas ka kõvasti rüübata. Et sakusment ostku ise seal” (Estonia (14)). Teised viskavad hauda metallraha⁶⁷: “Aga moldavanidel, kreekidel ja venelastel tehakse haud valmis ja visatakse hõberaha sinna sisse, et see koht on ostetud. Peab olema kas kahekümnekopkane või viieteistkopkane” (Punase Lageda (2)); “Venelastel on nisukene komme, et kui viis kopikat ei pane hauda, väravast⁶⁸ läbi ei saa” (Estonia (3)). Paiguti oli venelastel nõue, et pidi tingimata viskama vaskraha. Punase Lagedal on venelased ka eestlastele peale käinud: “Minul mees suri ära — pane raha, pane raha, läheb teise ilma, tal pole seal raha” (Punase Lageda (21)).

Kui aga venelastel ja kreeklastel visati hauda peenraha, siis grusiinlastel pandi kadunule tasku kuni viiskümmend rubla. Nii vajamineva toidukraami kui ka koha ostmise ja väravavahile tasumise kujutelm olid varem tuntud ka Eestis. Asunduste armeenlas-

⁶⁶Viht on üks vanemaid hauapanuseid (Hupel 1777: 155; Lavi 1974: 24; Jung 1879: 112).

⁶⁷P. Varjola arvates on raha hauda viskamine idapoolne, puusärki panemine aga läänepoolne tava (Varjola 1980: 121). Tegelikult on nn idapoolsed rahvad raha nii hauda visanud kui kirstu kaasa pannud (Šejn’ 1890: 530; Džanašvili 1893: 159; Balov’ 1898: 88; Bogoslavskii 1924: 75; Zelenin 1927: 323).

⁶⁸Mõeldud on taevaväravat.

tel olevat aga raha kaasapanemine keelatud, "muidu surm võtab sul rahasaagi ära" (EA 207, 366)⁶⁹.

Eestlastelt on Estoniast üks teade muistsest juukse- ja habemekarvade kaasapanemise nõudest (Wiedemann 1876: 478, Eisen 1926: 115), surnul lõigatud habet ei lubatud põletada, vaid see pandi hauda kaasa. Üldlevinud on hambaproteeside, prillide, karkude, keppide jms kaasapanek.

Vastavate soovide avaldamine on iseloomulikum naistele: "On pandud mõnele ka kleidiq, mida ei taha teistele jätta" (EA 203, 14), teine soovib kaasa päevapilte. Üks enesetapja jättis maha kirja: "Minule pange kirstu viiul poognaga, see on minu mees ja laps" (EA 203, 80). Vanemad inimesed palusid kirikulauluraamatuid: "Erma suri ära, panti lauluraamat ühes. Isale samuti. Sinu mehe isale ka panti. Ennemalt oli lauluraamatuid palju, nüüd pole neid enam jäänudki, kuna said kaasa pandud" (Estonia (18)). Mehed palusid viinapudelit. Lastele pandi kaasa mõni lemmikese.

Eri asundusi võrreldes selgub, et Sulevis sõltus kaasapanek rohkem lahkunu soovidest, mis tingis ka esemete mitmekesisuse. Estonias on see komme tavapärane ning panusteks on enamas-ti taskurätik, käterätik, seep ja kamm: "Paneme sinna tükikese seepi, käterätik, lõhnaõli. Ütleavad, seal ilmas kah hakkab silmi pesema. See on tühi komme muidugi, aga kord on võetud ju-ba" (Estonia (3))⁷⁰; "Siin mitte kaugel suri ära vanainimene ja nad unustasid talle taskurätiku panna. Ja ta iga öösel näitas, et mul on nina nii märg et... Ja naised ütlesid, et pane sinna mul-la sisse. Ja kadus ära kõik." (Estonia (3).) Unustatud asjade mahamatmine on asunikel sagedasem kui eespool kirjeldatud tei-se surnuga järele saatmine. Et Estonias tasutakse surnupesijale

⁶⁹Näiteks Eestis Võrumaal loodeti raha kaasapanemisest perele rahaõnne. Nii üks kui teine kujutelm on aga rahvusvaheliselt tuntud ning ka Eestis oli vanasti sel põhjusel paiguti keelatud, paiguti just soovitatud puusärki villu ja linu panna.

⁷⁰Lõhnaõli (eespool odekolonn) viitab idapoolsetele mõjutustele. Parfüümidel oli Idamaade kombestikis eriline tähtsus. Autor on näinud ka fotot ühe eestlasega abielus olnud türklastest, kellele samuti oli puusärki pandud parfüüm. Lõhnaõli panid kaasa ka mõned asunduste grusiinlased. Näiteks araablastel pandi naisele kaasa seep, kamm, nõel, niit, parfüümid ja menstruatsioonisidemed (Granqvist 1965: 62).

naabrite mõjul käterätiku ja seebiga ja muudele matusetalitajatele taskurätikute ja käterätikutega, võib oletada, et ka nimetatud hauapanuste puhul on tegu võõrmõjudega. Kuid Eestiski olid seep ja peahari või kamm ühed tavapärasemad hauapanused (Luce 1827: 66; Hupel 1777: 155; Jung 1879: 112; Boecler—Kreutzwald 1854: 68; Selirand 1974: 100). Idaslaavlastele on iseloomulik veel käterätiku ja taskurätiku lisamine, mis olid õigeusklikel idaslaavlastel tavapärasemaid hauapanuseid. Neid peeti algselt raha aseaineks (Kotljarevskii 1891: 215; Smirnov 1920: 31; Maslova 1984: 96)⁷¹. Punase Lagedal räägiti, kuidas kreeklased ja venelased avaldavad survet eestlastele, jagades neile pidevalt nõuandeid. Kord oli keegi teisest rahvusest naaber eestlase puusärki taskurätiku pannud, mille peale üks omastest ütles: “Võtke ära sealt, mis see võõras asi seal on” (Punase Lageda (17)). Asunduste armeenlased panevad kadunule kaasa kõik tema uuemad riided, uue käterätiku (EA 207, 368), vahel ka püssi. Käterätik, taskurätik ja seep on iseloomulik ka kreeklastele. Teiste asunduste puhul on pilt ebaselgem kui Salmes ja Estonias.

*

Eesti rahvakultuuri iseloomustas möödunud sajandil feodaalkorra lagunemisega kaasnev pärimuslike tavade järkjärguline taandumine ning kihelkondlike erinevuste vähenemine. Samasugune areng toimus ka asundustes, kus eri kihelkondadest väljarännanute kombestik ja keel (Vilbaste 1960: 123; Väari 1960: 425, 428) ühtlustusid ühe küla piires. Ometi mäletavad asundustes üksikud vanemad naised tänini mitmesuguseid vanu kombeid, muu hulgas selliseid, mille vasteid Eestist autor ei tea, kuid mille kodumaises päritolus pole põhjust kahelda (surirõivaste õmblemise nõuded). Kodumaaga võrreldes ei saa aga täheldada kommete või uskumuste konserveerumist, pikemaajalist säilimist. Kui näiteks Eestis on üks alalhoidlikuma kombestikuga piirkondi Võrumaa, kus tänapäeval teavad ka noored inimesed pärimuslikke tavaid, siis Kaukaasias kaotasid Võrumaalt pärit asunike järglased nii oma keele kui kombed. Vanu usundikujutelmi mäletavad asundustes

⁷¹Näiteks ka soomlaste puhul on nimetatud kammi, seepi, taskurätikut jne (Talve 1979: 188), Eestist aga rätikute kohta teateid pole.

vaid vähesed eakamad naised. Varem Eestis märkimata või harva märgitud tavade puhul pole tegu nende kiirema ununemisega kodumaal, pigem näitab see siinset matusekombestiku alase kogumistöö taset. Enamasti pole seda tehtud põhjaliku küsitluskava alusel.

Kaukaasia eesti asunduste suletuse õigeusklike naabrite suhtes purustas nõukogude võim. Õigeusklikel rahvastel säilivad vanad tavad aga kauem kui luterlastel. 1940.–1950. aastail eesti küla-desse saabunud mingreelidel ja svaanidel püsisid kuni ümberasumise-ni tugevalt feodaalühiskonna jooned ning nad olid varasematest õigeusklikest asunistest veelgi alalhoidlikuma kombestikuga.

Konservatiivsema kombestikuga võõrrahvastest asunikukonna teke mõjutas eestlaste rahvakultuuri arengut teises suunas. Teis-test rahvastest naabrite ja sugulaste juures puutuvad eestlased kokku nähtustega, mida tunti Eestiski, kuid mis nüüdseks on enamasti ununenud (surnu öine valvamine, raha kogumine, ulatuslik surnut vaatamas käimine jne). Mõnesse naabrite kombesse, eriti itke-misse, suhtuvad eestlased sageli halvustavalt. Samaga vastavad nende naabrid. Põrkuvad õigeusklik ja luterlik maailmapilt ning erinevad kultuurid. Naabrite vastastikune halvustamine on aga üldinimlik, seda esineb lähedastelgi rahvastel ja ka ühe rahva hul-gas eri piirkondade, külade ja perede tasandil (Oinas 1979: 114; Westermarck 1991: 83). Asundustes on tegu eri rahvuste, rasside ja usunditega. "Mustaverelistesse" inimestesse suhtuti aga vanas-ti ka Eestis umbusuga, neist kardeti kurja silma jne (Loorits 1990: 14; Eisen 1926: 96).

Asunduste õigeusku rahvad avaldavad eestlastele otsest survet, õpetades, kuidas on õigem toimida. Teiste rahvuste mõju sõltub eestlaste sugulussidemeist nendega ja sellest, kui palju osaleb min-gis kombestiku järgus naabreid. Matusekombestiku eri etappidel osavõtjate arv üha suureneb. Inimese suremisega puutuvad kokku vaid haigele lähedased isikud, ent matustest võtab osa juba suu-rem hulk rahvast, sealhulgas ka teistest rahvustest külaelanikud. Seega suureneb ka nende mõju kombestikule (Mikkor 1992).

Naabrite mõjul on mitmed eestlastel ununenud või ununemas olnud tavad hakanud taas elustuma, seejuures eestlased ise pea-vad neid sageli kultuurilaenudeks (surnu öine valvamine, peeglite katmine, surnut vaatamas käimine, tasu matusetalitajaile). Ala-

ti ei selgu, kas asunike puhul on tegu vana kombe säilimisega või on see üle võetud naabritelt. Omavahel erinevad asundused praegu põhiliselt arengujärgu poolest. Sulevi küla tundus olevat valdavalt kommete unustamise staadiumis. Estonia külas oli valitsevaks tavade ülevõtmine naabritelt. Salme küla paigutaks autor nende kahe vahele. Punase Lagedalt on küll palju teateid naabrite surveavaldustest eestlaste kombestikule, teiste rahvaste mõju on aga eeldatust väiksem. Punase Lagedal puudub ka mägilastest asunikond. Vanu piirkondlikke erinevusi on asunduste vahel säilinud vähe (jalatsiteta matmine Punase Lagedal, kellade seiskamine Estonias). Vahepeal ühe küla piires ühtlustunud kombestik on taas mitmekesisistunud, sõltudes nüüd eelkõige sugulussidemetest teiste rahvustega.

Eri rahvaste tavasid võrreldes ning üht või teist konkreetset kommet laiemal taustal vaadeldes ilmnes, et paljud toimingud ja nõuded, mida algselt peeti vajalikuks hingemineku eel või ajal, nihkusid hiljem surmajärgsele perioodile (sõlmede ja sulgpadja vältimine, surnu pesemine, peeglite katmine, surnu väljatõstmine elumajast jne).

Suhtumist surma ja surnusse mõjutavad kujutelmad inimese surmajärgsest eksistentsist. Usust hauatagusesse ellu annavad tunnistust unenäod kadunust ja talle esemete järelesaatmine. Selleks maetakse need hauale, saadetakse järgmise surnuga, annetakse inimestele, mis osutab kujutelmade ebamäärasusele ja mitmekesisusele. Kadunu asupaika seostatakse haua, kalmistu või kõrgemate sfääridega, mis on üldinimlikud arusaamad (Paulson 1966: 168).

Uskudes elu kestmist pärast surma, peetakse kombestikus silmas eelkõige kadunu heaolu tagamist. Eesti rahvatraditsioonis tähtis elavate kaitse surnu eest pole tänapäeval tüüpiline. Seda kohtab vaid üksikutes tõrjemaagilistes toimingutes (laibaga kokkupuutunud esemetest vabanemine), kuid sedagi võib laiemal taustal vaadeldes tõlgendada kadunu eest hoolitsemisena (talle esemete järelesaatmine).

Kui hauatagust elu ei usuta, on esikohal eetilised tõekspidamised ja kombeid täidetakse harjumuslikult. Suurema kaalu omandavad praktilised kaalutlused ja prestiiž: "Süda lõpetab töö ja süda ei tööta, ei ole enam hinge. Miljonid aastad on elu olnud,

siis peaks seal neid olema nii palju” (Suhhumi); “Noh, räägiti, et 40 päeva on hing maa peal. Pole seda hinge kuskil. Ei, lapsukene, seda küll ei ole. Miljonid aastad on inimesed surnud ja kuhu need hinged mahuvad” (Sulevi (5)).

Et aga paljud usuvad alateadlikult hauatagust elu, lähtutakse kord praktilistest kaalutlustest, kord usundilistest kujutelmadest. Kombetalitusi seletatakse enamasti leina- ja austuseväljendusena.

Vanadussurma suhtutakse kui normaalsesse ja ootuspärasesse nähtusse, selleks valmistutakse varakult. Valmis pannakse suri-riided ja jagatakse korraldusi matusteks.

Elu võimalikkus pärast surma on üldinimlik ja igivana küsimus: “Kui hinged püsima jäävad, kuidas siis igavesest ajast peale õhk neid mahutab? Aga kuidas mahutab maa terve igaviku jooksul maetute kehi? Just nagu muundumine ja lagunemine seal teevad mõningaseks püsimiseks ruumi teistele surnutele, nii ka õhku üle viidud hinged, mõnda aega säilunud, muunduvad ning valguvad laiali ja süttivad, võetuna terviku mõistuseseemnesse ning annavad sel viisil ruumi juurdetulevaile” (Marcus 1983: 31).

Kasutatud allikad ja materjalid

Kirjandusmuuseum:

E = M. J. Eiseni käsikirjaline rahvaluulekogu (1895–1983);

ERA = Eesti Rahvaluule Arhiivi käsikirjaline rahvaluulekogu (1927–1944);

H = J. Hurda käsikirjaline rahvaluulekogu (1910–1922);

RKM = ENSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseumi käsikirjaline rahvaluulekogu (1945–).

Eesti Rahva Muuseum

EA = Etnograafiline Arhiiv;

EA 126 = H. Arst, “Kilde Suhhumi eestlaste olustikust” (1969), 68–134;

EAp = Etnograafilise Arhiivi päevik;

KV = Korrespondentide vastused;

KV 362 = A. Trupõld, "Kilde eestlaste elust endistes Kaukaasia asundustes (Etnograafiline kirjeldus)" (1980), 117–330.

Abhaasia ANSV Gagra rajooni Rahvasaadikute Nõukogu Täitevkomitee Perekonnaseisuaktide osakond.

Kirikuraamat = Salme Ewangeli Lutterusse Koggodusse Kirriku ramat 1885 aastast.

Välitöödel küsitletute nimekiri

1. Anette Angelštok, s. 1901;
2. Leonora German, s. 1925;
3. Elviina Jakobson, s. 1910;
4. Maria Jastrebn, s. 1903;
5. Amalie Juhkum, s. 1909;
6. Maria Kask, s. 1910;
7. Liide Kinaš, s. 1905;
8. Leida Kovalenko, s. 1913;
9. Aršalus Kešebjan, s. 1928, armeenlane;
10. Liisi Kuldkepp, s. 1912;
11. Klara Kuutman, s. 1910;
12. Alma Leks, s. 1903, pärit Sulevist;
13. Leena Mustkivi, s. 1894;
14. Liide Puusta, s. 1910, pärit Salmest;
15. Maimo Pärnamägi, s. 1906;
16. Leena Rjabitš, s. 1914;
17. Alma Rootsi, pärit Siberist;
18. Renate Sahkar, s. 1923;
19. Erlande Sapoznikova, s. 1921;
20. Elfriede Tanvel, s. 1920;
21. Ellen Tint;
22. Meeta Tobias, s. 1905, pärit Narvast;

23. Elviina Toomasson, s. 1910, pärit Punase Lagedalt;
24. Maria Truumann, s. 1910;
25. Joanna Tšerjagina, s. 1904;
26. Vasemägi;
27. Leontine Veisman, s. 1928;
28. Mahta Vuurmann, s. 1901, pärit Sulevist.

Lühendeid

SMO MPK = *Sbornik' materialov dlja opisanija mestnostej i plemen' Kavkaza*

SORJAS = *Sbornik' Otdelenija Russkago Jazyka i Slovestnosti Imperatorskoj Akademii Nauk'*

Kirjandus

- Allik, E. 1970. Eesti surmaended. Tartu (Diplomitöö Tartu Ülikooli kirjanduse ja rahvaluule kateedris)
- Ariste, P. 1974. *Vadjalane kätkist kalmuni*. Tartu
- Balov', A. 1898. Bolezni i ih' lečenie; šmert', pohorony i pominki; zagrobnaja žisn'. — *Ėtnografičeskoe Obozrenie*, 4, s. 86–92
- Boecler, J. W., Fr. R. Kreutzwald 1854. *Der Ehsten abergläubische Gebräuche, Weisen und Gewohnheiten von J. W. Boecler. Mit auf die gegenwart Bezüglichen Anmerkungen beleuchtet von Dr. Fr. R. Kreutzwald*. St. Petersburg
- Bogoslavskii, P. 1924. Materialy po narodnomu bytu, folkloru i literaturnoj starine. — *Permskij kraevedčeskij sbornik*, Perm', vyp. I, s. 70–83
- Clemen, C. 1920 *Das Leben nach dem Tode in Glauben der Menschheit*. Leipzig—Berlin
- Džanašvili, M. 1893. Kartvel'skija pover'ja. — SMO MPK, vyp. 17, s. 144–173
- Eisen, M. J. 1897. *Kodukäijat: Katse nende loomu seletuseks ja 40 juttu surnute hingede ilmumisest*. Narva
- Eisen, M. J. 1920. *Eesti uuem mütoloogia*. Tallinn
- Eisen, M. J. 1926. *Eesti vana usk*. (Eesti mütoloogia IV. EKS Toimetised, nr. 21.) Tartu

- Fedjanovič, T. 1990. Pohoronnye i pominal'nye obrjady Mordvy. — *Bytovaja kul'tura Mordvy*. (Trudy. Naučno-issledovatel'skij institut jazyka, literatury, istorii i èkonomiki pri Sovete Ministrov Mordovskoj ASSR. Vyp. 100.) Saransk, s. 96–125
- Frazer, J. G. 1974. *The Golden Bough: A Study in Magic and Religion*.
- Frezer, D. 1985. *Fol'klor v Vethom zavete*. Moskva
- Fursova, È. 1983. Ženskaja pogrebal'naja odežda russkogo nase-lenija Altaja. — *Tradicii i innovacii v bytu i kul'ture narodov Sibiri*. Novosibirsk, s. 73–87
- Georgadze, D. 1977. Kul't mertvyh v gornoj Vostočnoj Gruzii (po ètnografičeskim materialam). Avtoreferat dissertacii na sosikanie učenoi stepeni kandidata istoričeskikh nauk. Tbilisi
- Granqvist, H. 1965. *Muslim Death and Burial*. (Commentationes humanarum litterarum. Tomus XXXIV, Nr. 1.) Helsinki
- Gračeva, G. 1976. Čelovek, smert' i zemlja mertvyh u ngassan. — *Priroda i čelovek v religioznyh predstavlenijah narodov Sibiri i Se-vera*. Leningrad, s. 44–46
- Grünthal, A. 1912. Surnute austus. — *Eesti Kirjandus*, 342–348
- Haavamae, A. 1934. Valtalaisia kuolemaan ja hautaamisen liittyy-viä tapoja ja uskomuksia. — *Virittäjä*, 435–446
- Harva, U. 1935. *Varsinais-Suomen henkistä kansankulttuuria*. (Varsinais-Suomen historia III:1.) Porvoo
- Harva, U. 1942. *Mordvalaisten muinaisusko*. (Suomensuvun uskonnot 6.) Porvoo—Helsinki
- Harva, U. 1948. *Suomalaisten muinaisusko*. (Suomensuvun uskonnot 6.) Porvoo—Helsinki
- Holmberg, U. 1914. *Tsheremissien uskonto*. (Suomensuvun uskonnot 5.) Porvoo
- Hupel, A. W. 1977. *Tophographische Nachrichten von Lief und Ehtsland II*. Riga
- Hämäläinen, A. 1930. Beiträge zur Ethnographie der Ostfinnen. — *Suomalais-ugrilaisen Seuran Aikauskirja* XL:IV, 1. Helsinki, s. 1–160
- Jannsen, J. W. 1874. Mõned vanad Läti ja Eestimaa pruugid surnute matmise juures. — *Eesti Postimehe lisaleht*, nr 50, 51, 52
- Jung, J. 1879. Eesti rahva vanast usust, kombedest ja juttudest. — *Kodumaalt*, nr 6. Tartu
- Juvas, M., A. Reponen 1939. Kuolemaan liittyviä tapoja ja usko-muksia: Kansantieteellisiä muistiinpanoja Ilomantsin itäkylistä. — *Kansantietellinen arkisto III*. Forssa, s. 283–293
- Karely Karel'skoj ASSR. 1983. Petrozavodsk

- Kemppinen, I. 1967. *Haudantakainen elämä karjalaisen muinaisuskon ja vertailevan uskontotieteen valossa*. (Karjalan Tutkimusseuran Julkaisuja 1.) Helsinki
- Konkka, U. 1985. *Ikuinen ikävä: Karjalaiset riitti-ukut*. (SKS Toimituksia 428.) Helsinki
- Kotljarevskii, A. 1891. O pogrebal'nyh' obyčajah' jazyčeskih' slavan'. (Sočinenija A. A. Kotljarevskogo, t. III.) SORJAS, t. XLIX, s. 1–296
- Kremleva, I. 1980. Pohoronno-pominal'naja obrjadnost' russkogo naselenija Permskoj obl. — *Polevye issledovanija instituta Ètnografii* 1978. Moskva, s. 21–30
- Kreutzwald, Fr. R. 1953. *Maailm ja mõnda*. Tallinn
- Lang, M. 1981. Endisaegsed matusekombed Ida-Eestis. Tartu (Diplomitöö Tartu Ülikooli lähiajaloo kateedris)
- Lavi, A. 1975. Paganlike matmistraditsioonide püsimisest Eestis 13.–18. saj. — *Eesti NSV Riikliku Etnograafiamuuseumi XVII teaduslik konverents*. Tartu, lk 25–26
- Lenčevskij, L. 1899. Pohoronnye obrjady i pover'ja v' Starokonsantinovskom u. Volynskoj gub. — *Kievskaja Starina*, ijul', t. LXVI, s. 70–78
- Loorits, O. 1927. *Liivi rahva usund*. Tartu
- Loorits, O. 1932. Der Tod in der livischen Volksüberlieferung. (ÕESi Toimetised XXVI.) Tartu, lk 170–200
- Loorits, O. 1949. *Grundzüge des estnischen Volksglaubens I*. Lund
- Loorits, O. 1990. *Eesti rahvausundi maailmavaade*. Tallinn
- Luce, J. W. L. 1827. *Wahrheit und Muthmassung: Beytrag zur ältesten Geschichte der Insel Oesel*. Pernau
- Maliža, È. 1982. Odežda abhazov. — *Odežda i žilišče abhazov (Materialy dlja istoriko-ètnografičeskogo atlasa Gruzii)*. Tbilisi
- Manninen, 1924. Setude matusekommetest. — *Eesti Keel*, III, lk 10–19
- Mamaladze, G. 1893. Narodnye obyčai i pover'ja ggurijcev: V' dvuh' častjah'. — SMO MPK, vyp. 17, s. 15–123
- Marcus Aurelius 1983. *Iseendale*. Tallinn
- Maslova, G. 1984. *Narodnaja odežda v vostočno-slavjanskij tradicionnyh obyčajah i obrjadah XIX–načala XX v*. Moskva
- Maškin. 1862. Byt' krestjan' Kurskoj gubernii Obojanskago uezda. — *Ètnografičeskii Sbornik*, vyp. V, s. 1–119
- Mašurko 1894. Iz oblasti narodnoj fantazii i byta Tiflisskoj i Kutaisskoj gub. — SMO MPK, vyp. 18, s. 228–410

- Mikkor, M. 1985. Abhaasia Sulevi küla eestlaste lapse sünniga seotud kombestik. Tartu (Kursusetöö Tartu Ülikooli lähiajaloo kateedris)
- Mikkor, M. 1986. Inimese surmaga seotud tavad ja uskumused Abhaasia eestlastel. Tartu (Kursusetöö Tartu Ülikooli lähiajaloo kateedris)
- Mikkor, M. 1988. Inimese surmaga seotud tavad ja uskumused Kaukaasia eestlastel. Tartu (Diplomitöö Tartu Ülikooli lähiajaloo kateedris)
- Mikkor, M. 1992. Kaukaasia eestlaste matusekombestikust. — *Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat XXXIX*. Tartu, lk 167–188
- Mikkor, M. 1993. Surmaga seotud kommetest ersamordva küla-des Sabajevo ja Povodimovo. — *Eksperimentaalne folkloristika*. Tartu, lk 32–35
- Mikkor, M. 1994a. Soikola poolsaare isurite matusekombestikust. — *Loomine*. (Pro folkloristika II.) Tartu, lk 17–22
- Mikkor, M. 1994b. Surmaga seotud tavadest ersamordva küla-des Sabajevo ja Povodinovo. — *Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat 40*. Tartu. (Ilmumas)
- Moora, H. 1956. Eestlaste muistsest usundist. — *Religiooni ja ateismi ajaloo eestis*. Tallinn, lk 7–42
- Moora, A. 1976. Tavandi ja peotoitudest eesti külas. — *Etnograafiamuuseumi Aastaraamat XXIX*. Tallinn, lk 47–100
- Narody mira: *Ėtnografičeskie očerki. Narody Kavkaza, t. III*. 1962. Moskva
- Nenola, A. 1986. *Miessydäminen nainen: Naisnökökulmia kulttuurin*. (Tietolipas 102.) Helsinki
- Nenola-Kallio, A. 1981. Kuolema naisem maailmankuvasa. — *Suomen antropologi*, n:o 1, s. 4–28
- Oinas, F.J. 1979. *Kalevipoeg kütkeis*. Toronto
- Ollila, R. 1932. Kuolemaan liittyvät tavat ja käsitykset entisajan Sammatissa. — *Kotiseutu*, s. 87–94
- Pajatu si põhjarannikult: *Valimik Emakeele Seltsi korrespondentide muredeteste II*. 1957. Tallinn
- Paulaharju, S. 1924. *Syntymä, lapsuus ja kuolema: Vienan Karjalan tapoja ja uskomuksia*. (Kalevalaseuran Julkaisuja 2.) Porvoo
- Paulson, I. 1966. *Vana eesti rahvausk*. Stockholm
- Päss, E. 1939. Death, burial and life beyond the grave with the Estonian Ingers and the Votes. — *ÕES Aastaraamat 1937, no. 11*. Tartu, pp. 193–259
- Raadia, A. 1939. Eesti matusekommete ülevaade. I k. (Seminaritöö Kirjandusmuuseumi rahvaluule osakonnas)

- Raadla, A. 1940. *Küsimusi matmiskommetest*. (Eesti Rahvaluule Arhiivi väljaanne.) Tartu
- Reiman, H. 1915. Eestlaste matusekombed. — *Eesti Kultura* IV. Jurjev, lk 123–163
- Rihter, Ë. 1979. Nekotorye osobennosti pogrebal'nogo obrjada setu. — *Sovetskaja Ètnografija*, nr 2, s. 116–128
- Rimpiläinen, O. 1971. *Läntisen perinteen mukainen hautauskäytäntö Suomessa ennen Isoavihaa*. (Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran Toimituksia 84.) Helsinki
- Rombandeeva, Ë. 1980. Pogrebal'nyi obrjad syčvinskih Mansi. — *Semejnaja obrjadnost' narodov Sibiri*. Moskva, s. 232–238
- Roos, A. *Jumalaga, Kars ja Erzurum: Türki eestlaste ajalugu*. Tallinn
- Rosenplänter, J. H. 1823. *Ueber Kirchhöfe und Beerdigung der Todten, nebst einem Anhang den Pernauschen Kirchhof betreffend*. Perna
- Russwurm, C. 1861. *Sagen aus Hapsal, der Wiek, Ösel und Runö*. Reval
- Ränk, G. 1949. *Die Heilige Hinterecke im Hauskult der Völker Nordosteuropas und Nordasiens*. (FFC 137, vol. LVII.) Helsinki
- Sagaradze, M. 1899. Obyčaj i verovanija v Imeretii. — SMO MPK, vyp. 26, s. 1–46
- Salmio, L. 1976. Kuolinhetken toimet Länsi-Suomessa. — *Kotiseutu*, s. 24–32
- Sartori, P. 1910. Sitte und Brauch. — *Handbücher zur Volkskunde*. Bd. 5. Leipzig
- Selirand, J. 1974. *Eestlaste matmiskombed varafeodaalsete suhete tärkamise perioodil (11.–13. sajand)*. Tallinn
- Sirijos-Giraite, D. 1971. Surnukultuse ühiseid jooni eesti, liivi, läti ja leedu rahvaluules ning mütoloogias. Tartu (Kursusetöö Tartu Ülikooli kirjanduse ja rahvaluule kateedris)
- Smirnov, V. 1920. Narodnye pohorony i pričitanija v Kostromskom krae. — *Kostromskoe Naučnoe Obsčestvo po izučeniju mestnogo kraja*, vyp. XV. (Vtoroj ètnografičeskij sbornik.) Kostroma, s. 21–126
- Strogalščikova, Z. 1986. Pogrebal'naja obrjadnost' vepsov. — *Ètnokul'turnye processy v Karelii*. Petrozavodsk, s. 65–85
- Surhasko, J. 1985. *Semejnye obrjady i verovanija karel: Konec XIX-načalo XX v*. Leningrad
- Šejn', P. 1890. Materialy dlja izučenija byta i jazyka russkago naselenija Severo-Zapadnago kraja. T. 51, č. 2. — SORJAS, t. 51, n. 3, s. 1–708

- Z a v o j k o , F. 1914. Verovanija, obrjady i obyčai velikorossov' Vladimirskoj gubernii. — *Ėtnografičeskoe Obozrenie*, kn. CIII–CIV, n. 3–4, s. 81–178
- Z e l e n i n ' , D. 1914. *Opisanie rukopisej Učenago Arhiva Imperatorskago Geografičeskago Obščestva*. Vyp. I. Petrograd
- Z e l e n i n ' , D. 1915. *Opisanie rukopisej Učenago Arhiva Imperatorskago Geografičeskago Obščestva*. Vyp. II. Petrograd
- Z e l e n i n , D. 1927. *Russische (ostslavische) Volkskunde*. Berlin—Leipzig
- T a l v e , 1979. *Suomen Kansankulttuuri: Historiallisia päälinjoja*. Helsinki
- T a m m s a a r e , A. H. 1962.
- T e d r e , Ü. 1973. *Eesti pulmad: Lühiülevaade muistsetest kosja- ja pulmakommetest*. Tallinn
- T e d r e , Ü. 1985. Elutähtpäevadest ja nendega seotud kombed. — *Vanadest Eesti rahvakommetest kaasaegsete tavanditeni*. Tallinn, lk 37–80
- T e r j u k o v , A. 1979. Pogrebal'nyj obrjad pečorskikh komi. — *Polevye issledovanija Instituta Ėtnografii 1977*. s. 80–86
- Č u r s i n ' , G. 1905. *Narodnye obyčai i verovanija Kahetii*. (Zapiski Kavkazskogo Otdela Imperatorskago Geografičeskago Obščestva, kn. XXV, vyp. 2.) Tiflis'
- Č u r s i n ' , G. 1956. *Materialy po Ėtnografii Abhazii*. Suhumi
- U s t i n o v a , M. 1980. *Semejnye obrjady latyšskogo gorodskogo naselenija v XX v. (po materialam gorodov Latgale i Kurzeme)*. Moskva
- V a r j o l a , P. 1971. Hautajaisrokka. — *Suomen Museo*, 78, s. 84–104
- V a r j o l a , P. 1980. Vainajan matkavarusteista. — *Kotiseutu*, n:o 4, s. 118–126
- W a r o n e n , M. 1898. *Vainajainpalvelus muinaisilla suomalaisilla*. Helsinki
- V d o v i n , I. 1976. Priroda i čelovek v religioznyh predstavlenijah čukčej. — *Priroda i čelovek v religioznyh predstavlenijah narodov Sibiri i Severa (vtoraja polovina XIX–načalo XX v.)*. Leningrad, s. 217–253
- V e l e c k a j a , N. 1968. O nekotoryh ritual'nyh javlenijah jazyčeskog pogrebal'noj obrjadnosti (K analizu soobščeniya Ibn-Fadlača o pohoronah "Russa"). — *Istorija, kul'tura, fol'klor i Ėtnografija slavjanskikh narodov*. Moskva, s. 192–212
- W e s t e r m a r c k , E. 1991. *Tapojen historiaa: Kuusi akadeemista esitelmää pitänyt Turussa syksyllä 1911*. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 545.) Helsinki—Jyväskylä

- Wiedemann, F.J. 1876. *Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten*. St. Petersburg
- Vilbaste, G. 1960. Kaukaasia eestlaste keelest ja rahvaluulest. — *Emakeele Seltsi Aastaraamat VI*. Tallinn, lk 121–131
- Viluoja, E. 1971. Surma kujutelmast eesti rahvauskumustes: Kodukäija tõrje. Tartu (Diplomitöö Tartu Ülikooli kirjanduse ja rahvaluule kateedris)
- Winkler, R. 1909. *Der estländische Landkirchenvisitator David Dubberch und seine Zeit (1584–1603): Ein Beitrag zur estländischen Kirchengeschichte*. Reval
- Virtaranta, 1958. *Vienan kansa muistelee*. Porvoo—Helsinki
- Volkova, N. 1978. Ëtničeskie processy v Gruzinskoj SSR. — *Ëtničeskie i kul'turnobytovyje processy na Kavkaze*. Moskva, s. 3–61
- Volkova, N., G. Džavahišvili 1982. *Bytovaja kul'tura Gruzii XIX–XX vekov: Tradicii i innovacii*. Moskva
- Vuorela, T. 1977. *Suomalainen kansankulttuuri*. Porvoo—Helsinki—Juva
- Võime, L. 1974. Eesti asustuse kujunemine Abhaasias (Salme ja Sulevi eesti asundused) XIX saj. 80-ndail aastail. — *Ajaloolaseid töid V*. (ÜTÜ ajalooringi kogumik.) Tartu, lk 108–121
- Võime, L. 1980. *Tee uude ellu: Eesti asunduste ajaloost Kaukaasia Musta mere rannikul XIX saj. teisest poolest kuni 1929*. Tallinn
- Väisänen, A. O. 1924. Syntymä, lapsuus ja kuolema: Setukaisten tapoja ja uskomuksia. — *Kalevalaseuran Vuosikirja*, 4, s. 193–223
- Vääri, E. 1960. Kaukaasia eestlaste keelest. — *Keel ja Kirjandus*, nr 7, lk 425–429

MARIKA MIKKOR (sünd. 1963), lõpetanud 1988. aastal Tartu ülikooli ajaloo erialal. Töötab Eesti Rahva Muuseumi soome-ugri ja võrdleva etnoloogia osakonna teadurina.